

Compenius-orgelets historie

Poul Eller †

Compenius-orgelet i Frederiksborg slotskirke bliver for tiden restaureret, både orgelskab og orgelværk, værket ved orgelbygger Mads Kjersgaard, Uppsala¹, huset ved Frederiksborgmuseets møbelkonservering (Peder Moos, Tom Feilberg, Teis Abrahamsen). I den anledning ønskede man at få den historiske side af spørgsmålet belyst. Det er lykkedes at finde nogle sager om ældre restaureringer, som ikke tidligere har været fremdraget, og det var især det, det drejede sig om. Men der er også dukket andre ting op, som skønnes at have interesse. Ganske vist skrev kulturhistorikeren Jan Steenberg i 1950, at orgelets historie var fortalt så tit, at han ikke ville gentage den. Men sådan er det efter en gennemgang af kildematerialet ikke muligt at se på det. Derfor er det følgende vel blot en kommentar til kilderne, men dog udformet som en gennemgang af orgelets ældre historie. Dertil må bemærkes, at forf. er ukyndig på det musikalske og orgeltekniske område, det sætter sig selvfølgelig spør, men når det er sagt, står denne årbogs læsere des friere. Slotsorganist Per Kynne Frandsen og Mads Kjersgaard har begge gennemlæst manuskriptet og ydet værdifuld hjælp. Mads Kjersgaard har forfattet noterne til de tre bilag om restaureringen i 1895. For denne og anden bistand, som er modtaget fra flere sider, vil jeg gerne udtrykke min varmeste taknemmelighed.

1. Orgelets tilblivelse

Christian IV havde en svoger hertug Henrik Julius af Brunsvig-Wolfenbüttel, 1564–1613, som var berømt i hele Tyskland for sin juridiske lærdom og vandt endnu større ry som dramatisk digter; i den egenskab er han kendt den dag i dag. Man har kaldt ham grundlæggeren af det tyske teater, fordi han var den første, som opretholdt et fast ansat, professionelt skuespillerkorps. En væsentlig, måske afgørende tilskyndelse fik han i Danmark, som han besøgte 1590. Her traf han en engelsk skuespillertrup. Det fik ham til i 1592 selv at indkalde engelske skuepillere til Wolfenbüttel. Han interesserede sig for musik i så høj grad, at han sikrede sig Nordtysklands største komponist Michael Prætorius, 1571–1621, som hofkapelmester. Han var meget rig og formåede derfor at udfolde en storartet militær, civil og kirkelig byggevirkksomhed. Om foregangsånden i hans residensstadt Heinrichstadt, senere kaldet Wolfenbüttel, vidner, at her blev fra 1606 Tysklands første

1. Bælgeværket blev 1981/82 restaureret af Th. Forbenius & Sønner. En af vindladerne blev i 1985 restaureret af orgelbygger Jürgen Ahrend sammen med Mads Kjersgaard.

regelmæssigt udkommende nyhedsblad udgivet. Det hed "Avisa". Han var 12 år ældre end Christian IV og var en mand efter Christian IVs hovede. De lærte hinanden at kende ved nævnte besøg i 1590, da Henrik Julius på Kronborg blev gift med Elisabeth, 1573–1626, Christian IVs søster. Det fortælles i ramme alvor, at da han drog ud for at bejle til sin tilkommende brud, rejste han i forvejen forklædt som handelsmand. Stedet for hoffet forlangte han som betaling for en pragtfuld juvel et kys af prinsessen. Den slags bliver man kastet i fængsel for, og herfra måtte følget, der ankom kort efter, redde ham ud. I sine sidste år udrettede han noget helt utroligt. Denne protestantiske hertug drog til Prag og opnåede, hvad få gjorde, at komme til at stå Tysklands katolske kejser, den sære Rudolph II, nær og få stor politisk indflydelse. Men det kostede ham alle pengene. Da han døde i Prag 1613, var hans land ruineret².

Det var denne mand, som lod Compenius-orgelet bygge. Den udførlige præsentation af ham er nødvendig, fordi han spillede en rolle i sagen. Orgelet er jo ikke blot bygget på hans bekostning, men ifølge en såre vigtig kilde, fremdraget 1692, var det hans "inventio" på latin eller "Erfindung" på tysk³. Det skrev Michael Prætorius og Esajas Compenius i 1610 inde i orgelet, altså næsten i hemmelighed, så det kan ikke affærdiges som tom smiger. Det har man da heller ikke gjort. Tværtimod fremhæves det på autoritativt sted, at orgelet blev bygget efter hertugens "ideer"⁴. Det er et vagt udtryk og især, når hertugens tanker skal vejes op mod sådanne folks som Prætorius og Compenius. Kilden synes da også snarere at tale om *en ide*. Det er klart, at svaret på kildens spørgsmål ikke kan gives her. Men ud af det foreliggende melder der sig umiddelbart et forslag til, i hvilken retning svaret måske skal søges.

Det er påfaldende, at Compenius-orgelet i *Die Musik in Geschichte und Gegenwart* nævnes som det første eksempel på et verdsligt orgel ved et fyrstehof. Baggrunden er, at ordet orgel siden 16. årh. var blevet synonymt med

2. Neue Deutsche Biographie VIII, 1969, s. 352–4. Friedrich Thöne: Wolfenbüttel. Geist und Glanz einer alten Residenz, 1963, 55–78. Om hans særlige interesse for orgelspil og orgeler se Arnfried Edler: Der nordelbische Organist, Kieler Schriften zur Musikwissenschaft bd. XXIII, 1982, s. 35 og s. 159.
3. En seddel med en dansk, tysk og latinsk tekst undertegnet af Michael Prætorius og Esajas Compenius 1610 blev fundet 1692 og en afskrift af den ligger i RA. Rentekammeret. 2214.58 Breve, dokumenter og akter vedk. partikulære personer. Botzen 17.8.1707. Afskriften afbildes herved. Sagen er fremdraget af Louis Bobé: Det historiske orgel paa Frederiksborg Slot, Fra Arkiv og Museum 2, 1903–05, s. 383 f. Se stykke 3 med de tilhørende noter. At der er en dansk version, kan undre. Det er vel en reverens over for hertuginde Elisabeth. Hendes breve til broderen Christian IV er dog på tysk. At den danske version er oprindelig (der foreligger jo kun en afskrift), udledes af, at også det har et kronogram.
4. Musik in Geschichte und Gegenwart bd. II, 1952, sp. 1591: nach den Ideen des Herzogs. The New Grove Dictionary of Music and Musicians bd. IV, 1980, s. 594: based on the ideas of the duke.

kirkeorgel⁵. Selvom det i virkeligheden kan have haft en del forgængere, er der måske alene her noget af en ide.

Det er tydeligt, at der var en ide i at lave orgelet "af bar træ", som Prætorius og Compenius udtrykkeligt skriver. Fra den første gang, orgelet nævnes, i hertugens regnskab, kaldes det "træorgelet"⁶. Sådan bliver det omtalt i alle de ældste kilder. Orgelstemmer af træ var velkendte, men fandt ikke nogen stor anvendelse⁷.

Arkitekten Laurids de Thurah, som i det spørgsmål må være en særdeles kyndig iagttager, fremhæver, at orgelet er bygget til at skille ad, så det er nogenlunde let at flytte, og at pladsen i orgelet er minutiøst udnyttet⁸. De to ting hænger vel sammen og med brugen af træ. Træpiber er langt mere robuste end metalpiber og tåler langt bedre at håndteres.

Endelig kan man nævne, at man dog havde en tradition for verdslige husorgeler⁹. De omtales mest som mindre instrumenter, som man stillede op på et bord, positiver, de mindste hed ligefrem portativer, de kunne bæres. Og nu er det virkelig sådan, at orgelet har håndtag, to solide jernhåndtag på foden, lige over gulvet. De ser ikke ud til at kunne bruges til noget, så let er det heller ikke at bære rundt med det. Det er ganske ejendommeligt. Er de ikke symbolske? Er orgelet ikke et positiv i overstørrelse?

Hvis man kan sige noget i retning af, at hertugens nye ide var at få bygget et virkeligt orgel i meget kompakt form og, i det mindste principielt, til at flytte, så det var et slags husorgel i modsætning til de store faste kirkeorgeler¹⁰, bør han huskes for den. For den er vel grunden til, at det eksisterer endnu som en helhed. Her kunne ikke bygges noget på og ændringer er næsten umulige at foretage.

Den samme kilde, Prætorius' og Compenius' tekst, giver Prætorius en afgørende andel i orgelets indretning. Der står, at det blev udført under hans

5. Bd. X, sp. 307–08, hvor det anføres, at i 16. og 17. årh. blev husorgeler mere udviklede end blotte positiver. (Orgelet nævnes igen sp. 311.)

6. Se note 18, overskriften: das holzern Orgelwergh.

7. Thekla Schneider kalder træstemmer "eine Seltenheit", Die Orgelbauerfamilie Compenius, Archiv für Musikforschung 2. årg., 1937, genoptrykt med engelsk oversættelse i International Society of Organbuilders ISO Information s. 45 (nr. 14 april 1976 s. 3–18, nr. 16 marts 1977 s. 19–34, nr. 18 september 1978 s. 35–50). Schneider lægger som naturligt er vægten på, at orgelet på grund af materialet fik en klang, som ikke kan sammenlignes med andre orgeler.

8. Den Danske Vitruvius II, 1749, s. 37: det med Bekvemmelighed kand skilles fra hinanden og flyttes og føres hvorhen man vil og er det forunderligt, saa mange Indretninger i saa maadeligt et Rum... saaledes har kundet anbringes, at alting i den største Fuldkommenhed er til Brug.

9. Se note 5.

10. The New Grove, se note 4, bd. 13, s. 733 sætter portativ og positiv i modsætning til larger fixed organs. S. 743 om datidens orgeler som en slags levende organismer, som man byggede til på. Compenius-orgelet fremhæves som det eneste, der er bevaret i sin oprindelige skikkelse. Det kaldes et "chamber organ" (et ord, som først kendes efter 1700, bd. 4, s. 119). Også i musikalsk henseende er orgelet et "positiv i overstørrelse", Per Kynne Frandsen: Compeniusorgelet i Frederiksborg Slotskirke, CHMbladet nr. 2 november 1985, s. 16.

“directio”, på tysk “Anleitung”¹¹, altså efter hans ledelse eller retningslinier. Prætorius omtaler orgelet i sin bog *Syntagma musicum*, 1619, uden at nævne noget om sin egen rolle. Ad denne vej kommer man ikke længere. Men det forekommer at være et vigtigt punkt, som ikke har været videre berørt.

Endelig siger teksten, at orgelet er bygget af Compenius, ved hans “ingenio et manu”, “Kunst und Arbeit”, “Hoved og Hjerne, Haand og Arbeide” ifølge den latinske, tyske og danske version. Hele papiret var underskrevet af M. Prætorius og E. C[ompenius] den 7. november 1610, man føler det som en signatur af selve orgelet. Et kronogram under teksten angiver, at orgelet blev bygget MDCVIII, 1609¹².

Henrik Julius havde i 1603 tilkaldt den fremragende orgelbygger til reparation af et orgel i Gröningen¹³ og 1605 givet ham titel af brunsvigsk fyrstelig orgel- og instrumentmager¹⁴. Samme år synes Compenius at være flyttet til Wolfenbüttel¹⁵. Man siger derfor almindeligvis, at han begyndte at bygge orgelet i 1605. Det er muligt. Mere sikkert er det, at han hentyder til det i et brev fra 1608 eller 1609 med en vending om, at han var optaget af et “wunderlichen zum Kunstlichen Inuention und fürstlichen arbeit”¹⁶.

Fra Wolfenbüttels kammerregnskaber kan fremdrages to udbetalinger til ham. Den ene, fra 1607, gælder et beløb, som kaldes et afdrag på en fordring. Den viser altså blot, at Compenius var i arbejde for hertugen¹⁷. Det andet kildested har derimod i al sin kortfattethed omfattende betydning for sagen her. Det drejer sig om tre små sammenhængende udgiftsposter i 1610/11, alle tre til “træorgelet”¹⁸. Den første er en sidste udbetaling til Compenius for ugelønninger til hans folk. Den anden er en udbetaling til en kleinsmed Jür-

11. Niels Friis: Orgelbygger-Notater om Compeniusorgelet. *Organist-Bladet* januar 1964, s. 5, hvor det fejlagtigt hævdes, at Anleitung er en reduktion af directio, og spørgsmålet derfor med urette bagatelliseres.
12. Holger Hansen i *Fra Arkiv og Museum* 2, 1903-05, s. 513.
13. Wilhelm Strube: Die Orgel der Schlosskapelle zu Wolfenbüttel erbaut von Esaias Compenius, *Die Grüenthal Waage* V, 2, 1966, s. 61 citerer et brev fra byrådet i Croppenstedt i 1603, som forudsætter, at Compenius er blevet kaldet til hertugen.
14. Thekla Schneider anf. arb. s. 21.
15. Niedersächsisches Staatsarchiv Wolfenbüttel, Wolfenbüttel 34 N Fb. 1 XXI Nr. 1, Musterrolle aller Einwohner und Bürger der Heinrichstadt 1605. Midt i listen er senere indføjet med blyant: Esaias Compenig Orgelmacher.
16. Thekla Schneider, anf. arb. s. 23 og 36, desværre ikke helt ens de to steder.
17. Niedersächsisches Hauptstaatsarchiv Hannover, Hann. 76 c A Nr. 37, Wolfenbüttelsche Kammerrechnung 1606/07, Anno 1607, 48: Dem Orgelbauer Esaiæ Compenio vermügte. Quitants nach Zeiten von Trinitatis 1606 bis Trinitatis 1607 in Abekartung seiner forderung weg verfertigte Arbeit bezahlt alss 377 F 10 g 3 s.
18. Niedersächsisches Hauptstaatsarchiv Hannover, Hann. 76 c A Nr. 41, Wolfenbüttelsche Kammerrechnung 1610/11, p. 213: Ausgabe auf das Holzern Orgelwergh No: 1 Dem Orgelbauer Esaiæ Compenio zu gantzlicher Bezalunge seiner Gesellen Wochenlohn erlegt 18 talr 6 g thun 32 F 14 g. Item Jürgen Leipholtz Kleinschmidt zu Hessen vor etzliche zum holtzern Orgelwerck verfertigte arbeit entrichtet 69 F 13 s [tilsammen:] 102 Gilden 7 Mg [Mariengroschen] 6 s. No: 2 Harman van de Velde Bilthawer Im vollig Zalung für etzliche an dieser Orgell gefertigte Arbeit 8 1/2 t [hvilket udgør] 15 Gilden 6 Mg, Summa 117 Gilden 13 Mg 6 s.

gen Leipholtz i Hessen, som havde udført arbejde til orgelet. Den tredje er et lille beløb til billedhuggeren Herman van de Velde til "fuldstændig betaling", altså vel også et restbeløb. Disse tre poster kræver hver sin kommentar.

Først om den sidste post, Herman van de Velde. Han var en af de mere betydende håndværkere, som arbejdede for hertugen, måske som en slags entreprenør, for han leverede både stenhuggeri som forsiringer til sandstensgavle og træskæreri; i de tilfældige notitser, som er fremdraget, nævnes 12 elefanter, et rådyrhovede, et træsværd, en Aktæon på en slæde. Han kaldes skiftevis billedhugger og billedskærer. Efter navnet at dømme må han stamme fra Nederlandene. Han stod i hertugens tjeneste fra 1592 til sin død. Den indtraf ikke længe efter den her omtalte levering, idet hans enke giftede sig igen 3.5.1612. Hele situationen giver grund til at antage, at han har leveret vigtige dele af udsmykningen, f.eks. det figurlige arbejde, der vil ligge orgelbyggeren fjernest; eller han har leveret hele orgelhuset. De senere restauringer viser, at det ligger lige for at skelne mellem hus og orgel. Regningen tildeler ham en vis selvstændighed. Han holdes for sig, mens smeden parallelliseres med Compenius' folk. Den lokale forskning i Wolfenbüttel beklager, at der ikke er bevaret arbejder, som kan tilskrives ham, så bevarelsen af Compenius-orgelet har også på den måde betydning.¹⁹

Orgelskabet er et prægtigt renæssancemøbel og som sådan bør det engang beskrives. Her blot et par bemærkninger for at få taget hul på spørgsmålene. Arkitekt Meldahl, der var en mand, der vidste, hvad han sagde, erklærede straks ved første blik i 1863, at orgelet er "i den saakaldte Chr. IV Stil".²⁰ Han vidste godt, at det kom fra Tyskland. Skabet er karakteristisk ved at være udsmykket på flere forskellige måder. Det første indtryk dannes af de overordentlig fint skårne ornament, masker, vaser m.m. Uden på det er

19. Thöne, *anf. arb.* s. 241. Thöne var ikke klar over, at det orgel på slottet Hessen, han nævner, er bevaret på Frederiksborg. Thekla Schneider, *anf. arb.* s. 49, mener, at en nevø af Compenius, Johann Hecklauer, har udført en del af skabets udsmykning. Han var orgelbygger, og Niels Friis afviser det, *Danmarks Kirker II, Frederiksborg Amt 3. bd., Frederiksborg Slotskirke*, 1970, s. 1920, note nr. 114 (også som særtryk *Frederiksborg Slotskirke*, 1973, med samme paginering. Stykket om orgelet er skrevet af Niels Friis). Johan Hecklauer kom i 1610 som fjortenårig i lære hos sin morbror Esaias Compenius og kan således ikke have udført arbejde af betydning på orgelet. Han udførte 1619–21 et klokkespil til Frederiksborg slots kirketårn, Francis Beckett: *Frederiksborg II. Slottets Historie*, 1914, s. 163, 266. Det er formentlig denne kendsgerning, som ligger bag de forskellige udtalelser om hans tilknytning til Danmark og om, at han skal have udført et ur til Compeniusorgelet, se Otto Schumann: *Quellen und Forschungen zur Geschichte des Orgelbaus im Herzogtum Schleswig vor 1800*, 1973, s. 24, 450.

Med hensyn til udsmykningen skal et særligt punkt nævnes. Kuplen slutter foroven med et sokkellignende topstykke, som har en aflang fordybning i oversiden. Man taler om, at her muligvis har siddet en topfigur, som nu er forsvundet. Slotsforvalter Hammelev mente i sin ungdom at have set den deroppe. Men i Thuraus *Den Danske Vitruvius II*, 1749, er orgelet afbildet som nu uden topfigur. Det er nok mest sandsynligt, at der aldrig har været nogen.

20. RA. Indenrigsministeriet. Offentlige arbejder. Bygnings- og havesager BDJ 1863 fol. 173 nr. 19.

der på hjørnerne sat to meget store kvindelige hermer, som bærer de to våbner, robuste og heraldisk stive figurer i en anden stemning. Den facade, der viser sig, når skabet åbnes, er voldsomt forskelligt fra det ydre. Rigt forgyldte ornamenter, store forgyldte baggrundsflader for stærkt bemalede figurer, putti og engle omkring elfenbenspiberne. Forneden indrammes denne facade af smalle intarsiafelter, indlagt træarbejde, hvoraf navnlig det store forneden er såre elegant og diskret. En række af stil-kontraster, synes man. Meldahl havde ret, når han hævdede, at det var på Frederiksborg, det havde kunsthistorisk værd.²¹ Her står stolestaderne i kirken med italieniserende intarsiapaneler, som overraskende krones af nordiske udskårne og bemalede figurer.²² Udenpå kirkevinduet sidder et groft sort jerngitter med forgyldte ornamenter. Slottet består af traditionelle huse med moderne pragtportaler i sandsten, som med en vis hensynsløshed er sat uden på. Det er altså Chr. IV stil.

Blandt figurerne på den forgyldte facade er der to, der synes at kalde på en fortolkning. Det er en mandsfigur med Merkurhat, som blæser på et horn (Emilius Bangert: Krumhorn; instrumentet er let svunget. Snarere er det en zink (cornet)). Den anden er en nøgen kvinde med et barn. Således hos Angul Hammerich, mens C.-M. Philbert skriver: en gammel mand bøjer sig frem over hende; ham følger Emilius Bangert og Jens Laumann og skriver det samme. Danmarks Kirker har måske følt sig i vanskeligheder; værket undlader at nævne den lille figur bag kvinden.²³ Men det er et barn. Det er uforståeligt, hvordan man har kunne indføre denne gamle mand.

Manden med Merkurhatten må dog vel være Merkur. Han var i 16.-17. årh. symbol på lærdom og den ved klogskab overbevisende veltalenhed. Han afbildes imidlertid ofte spillende på fløjte. Ved sit indsmigrende spil dyssede han Argus i søvn, så han svigtede sin vagt. Merkur opfandt luten og spillede på lyre. Han spiller op til kærlighed, står der under et emblem.²⁴ Af emblembøgerne ser det ud til, at hvis man ville nævne en gud for musikken, måtte det nærmest blive Merkur.

En nøgen kvinde med et barn bringer tanken hen på Venus og Amor; men den bue og pil, som kunne identificere parret, ses ikke. Der er dog svært at forbinde et par som dette med andet end kærlighed. En kvinde med et

21. Samme sted 1866 fol. 436 nr. 26, 30.7.1866.

22. Mette Bligaard i Intarsia, udstillingskatalog Frederiksborg 1987, s. 12.

23. Angul Hammerich: Et historisk Orgel paa Frederiksborg Slot. Genoptryk fra Tidsskrift for Kunstindustri 1897, 1981, s. 9. C.-M. Philbert: Le vieil orgue du château de Frederiksborg en Dannemark, Le Monde Musical 3. årg. nr. 57, 15.9.1891 s. 3 (se også nr. 58, 30.9.1891, s. 4 f og nr. 59, 15.10.1891, s. 9-12), på dansk i S. Levysøhn: Et gammelt Orgel paa Frederiksborg, Museum 1891 II, s. 366. Emilius Bangert: Compenius-orgelet på Frederiksborg Slot, Medlemsblad for dansk Organist- og Kantorsamfund af 1905, 4. årg. dec. 1938, nr. 6A, s. 76. Jens Laumann: Compeniusorgelet i Frederiksborg Slotskirke, 1955, s. 26. Danmarks Kirker II, Frederiksborg Amt 3. bd., 1970, s. 1854.

24. Arthur Henkel og Albrecht Schöne: Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts, 1967, sp. 1774. Merkur omhandles sp. 1768-76.

par eller flere børn er det almindeligste udtryk for både moderkærlighed og Guds kærlighed.

De to figurer er fremhævet ved at sidde under forgyldte baldakiner. Over baldakinerne hænger vindrueklaser. Det kan ikke være et tilfældigt ornament. Vinstokken, vinranken, vindruerne er ofte brugt, men i de mest forskellige betydnings. Mon ikke man kan sige, at vinen er et medium for samværet.²⁵

Hvordan det end skal forstås, en betydning for orgelet må disse figurer have.

Så meget om den første regnskabspost, Herman van de Velde.

Dernæst den anden, udbetalingen til kleinsmeden i Hessen. Her i Wolfenbüttels kammerregnskaber er det klart, at det drejer sig om den lille Wolfenbüttelske by Hessen 25 km sydøst for Heinrichstadt (byen Wolfenbüttel). Når smeden i Hessen blev brugt, kan det betyde, at orgelet, da det var færdigt, blev stillet op på det slot, som lå der. Eller at orgelet er bygget her; det indeholder et overordentlig stort og usædvanligt smedearbejde, især i registerværket, som denne smed kan have udført i Hessen. I et gang på gang citeret sted skriver Prætorius i sin bog *Syntagma musicum* 1619, at orgelet havde stået i Hessen på slottet.²⁶ Det ser nu selvfølgelig ud, men er først blevet erkendt med det største besvær i Tyskland i 1937²⁷ og i Danmark 1949. Ordet Hessen er både i Tyskland og Danmark blevet opfattet som landet, landgrevsområdet Hessen(-Kassel). De, der skrev om orgelet, har åbenbart ikke kendt det lille slots eksistens. Traditionen er så gammel og har været så udbredt og sejlivet, at der må gøres rede for den her.

I 1692 fremdrog man foruden den allerede nævnte indskrift af Prætorius og Compenius fra 1610²⁸ endnu en seddel, som bl.a. oplyste, at orgelet i 1616 var skænket til Christian IV af hr. landgreven af Hessen.²⁹ Seddelen, som i 1692 formentlig har haft en vis alder, er åbenbart skrevet her i landet

25. Samme sted sp. 1774 om Merkur og hans forbindelse med Muserne står der: Merkur slutter sig til Bacchus så ofte yndigt vid blander sig med vin og elskelige og lærde ord glæder dine ædle fællers hjerter. Vinranken omhandles sp. 259–270.

26. Michael Prætorius: *Syntagma musicum* II, 1619 (Faksimile-optryk 1958), s. 189: Zu Hessen vffm Schlosse. Das höltzern, Aber doch sehr herrliche Orgelwerck so von M. Esaiä Compenio An. 1612 gemacht. Jetso aber dem König in Dennemarck verehert, vnd Anno 1616 doselbsten zu Friedrichsburg in der Kirchen gesetzet worden.

27. Thekla Schneider, anf. arb. s. 36. Hun henviser til Bericht über die Freiburger Orgeltagung 1926 s. 26 og til E.H.Müller: H. Schütz, 1925, s. 18 om eksempler på misforståelsen. Så sent som i 1966 følger Wilhelm Strube sig foranlediget til at gøre opmærksom op, at han har opdaget, at den århundredgamle misforståelse kan opklares ved hjælp af retsakter fra Croppenstedt, anf. arb. s. 61, note 1.

28. Se note 3.

29. Rigsarkivet. Rentekammeret, 2214.58. Breve, dokumenter og akter vedk. partikulære personer, Botzen 17.8.1707. Afskriften af seddelen lyder: Anno 1616 Ist dieser Orgel von Her: Landgraf von Hessen an König Christian dend Vierten verehert worden und in Fridrichsburg Schlots Kirche aufgesetzt von Esaias Compenius orgelmacher; Als das werck fertig wahr, starb selbiger Esaias Compenius zu Friederichsburg und liegt begraben. Se Louis Bobé anf. arb. s. 384.

af en mand, der har hørt, at orgelet kom fra Hessen, og som har mistolket denne oplysning. Den findes herefter i administrationens papirer,³⁰ hvorfra den kom ud i litteraturen.³¹ Den blev suppleret på forskellig måde. Det blev sagt, at orgelet er smykket med det danske og det hessiske våben.³² Af ukendte grunde rettede man det en tid til det danske og det brandenborgske våben og hævdede, at orgelet var en gave fra Christian IVs svigerfar (som døde 1608!).³³ Disse urimeligheder standsede Angul Hammerich i 1897 ved at få heraldikeren A. Thiset til at bestemme det fremmede våben, som er Brunsvig-Wolfenbüttels. Hammerich nærede den anskuelse, at orgelet måtte være kommet til Danmark fra Wolfenbüttel, men ordet Hessen var en nød, han ikke kunne knække.³⁴ Så andre, og det ikke de ringeste, Francis Beckett, Otto Andrup, Jan Steenberg, fastholdt endnu et halvt århundrede, at giveren var landgreven af Hessen, for længst konkretiseret til Moritz den lærde, 1572–1627.³⁵ Først i 1949 opdagede Niels Friis det hidtil ukendte slot og blev klar over, at det hele var en ren misforståelse.³⁶

Denne vidtløftige europæiske forvirring sættes i et, man undskyldte ordet, tankevækkende relief, når man slår op i Syntagma musicum og læser, blot et andet sted end det, man altid citerer, at Prætorius fortæller, at den salig hertug Henrik Julius lod træorgelet opsætte på sin gemals, dvs. hertuginde Elisabeths, slot Hessen.³⁷ Det er ikke til at misforstå, hvis blot nogen havde set det.

Til slut den første af de tre regnskabsposter. Den passer fint til det allerede kendte ved at sige, at Compenius i regnskabsåret 1610/11 fik sin afsluttende betaling for orgelet. Det havde da været i arbejde mindst et par, måske flere år.

30. F.eks. hos C.F.Speer 1791, der skriver, at orgelet er bygget i Hessen Cassel, se stykke 4 og note 77.

31. Thurah anf. arb.

32. Samme.

33. A. Petersen: Frederiksborg Slots Inventarium af 1650, Danske Samlinger I, 2, 1866–67, s. 125, noten. Angul Hammerich, anf. arb. s. 6 opregner dem, der følger A. Petersen: F.R.Friis, Trap 2. udg., C.-M. Philbert og S.Levyshon.

34. A. Hammerich, anf. arb. s. 8.

35. Det ligger allerede i Thurachs "den da regerende landgreve". Hammerich, anf. arb. s. 6 nævner, at Hessen-teorien fremføres af Rasbech 1832 og N.L.Høyen 1832. Hertil kommer efter Hammerichs afhandling Francis Beckett: Frederiksborg II, Slottets Historie, 1914, s. 159. Otto Andrup: Katalog over de udstillede Portrætter og Genstande på Frederiksborg, 1943, s. 30. Jan Steenberg: Kildesteder til Frederiksborgs Historie, II, 1946, s. 41. Endog Emilius Bangert, som kender Thekla Schneider, skriver, at orgelet stod på et slot "i Hessen – men uvist hvilket", anf. arb. s. 72.

36. Niels Friis: Orgelbygning i Danmark, 1949, s. 34 samt det tidligere anf. arb. s. 8.

37. S. 138 f: Hölzerne Orgelwerck welches... Herr Heinrich Julius ...Hertzog zu Braunschweig...hochlölicher Gedächtniss S. Fürstl. G.Gemal. vff deroselben Schloss Hessen durch ... Esaias Compenius ...setzen lassen.

2. Orgelet i Frederiksborg slotskirke 1617–92

Compenius-orgelet stod altså på slottet Hessen ved Wolfenbüttel, da Henrik Julius døde i 1613 og efterfulgtes af sin søn Frederik Ulrik, 1591–1634. I de følgende år var der en livlig forbindelse mellem Christian IV og Brunsvigerne. I 1615 besøgte Elisabeth sin bror i Danmark, 1615–16 opholdt hendes søn hertug Christian sig i længere tid her i landet og i to måneder, 1.9.–31.10.1615 opholdt Christian IV sig i Wolfenbüttel. Selv om han da var travlt optaget af politisk virksomhed, kan man ikke forestille sig, at han ikke har fået tid og lejlighed til at se og høre træorgelet på Hessen. Musik var som bekendt en af hans store interesser. Prætorius skriver, at orgelet i 1616 blev foræret til Christian IV.³⁸ Også sedlen, som blev fundet 1692, taler om orgelet som en gave i 1616.³⁹ Hammerich gør en del ud af at vise, at Christian IVs politiske støtte til Brunsvig er rigelig baggrund for, at hertugerne kunne føle trang til at vise taknemmelighed.⁴⁰ Flere har fremholdt, at det ville være en helt naturlig ting, hvis hertuginde Elisabeth havde sendt orgelet som en gave til sin musikglade bror.⁴¹ Det er så meget mere sandsynligt, som slottet Hessen var hendes enkesæde.⁴²

Måske er det yderligere nærliggende at nævne, at hertugen var i bundløs gæld til kongen. Det drejede sig om to tønder guld, som Christian IV næppe nogensinde fik tilbage. Man har undret sig over, at kongen skulle have udgift af transporten, hvis der var tale om en gave.

Det sikre er, at orgelet i 1617 blev transporteret til Danmark og at det fra første færd var hensigten at opstille det i Frederiksborg slotskirke. Orgelet blev sendt til Lybeck, hvorfra det blev afskibet til København. Da det var afleveret på Københavns slot, fik skipperen og Compenius rejsen betalt, på to forskellige konti men samme dag, den 3. april 1617.⁴³ Den 9. april fik Compenius yderligere et beløb og den 10. april gik transporten videre. Dens

38. Se note 26.

39. Se note 29.

40. *anf. arb.* s. 8.

41. Josef Wörsching: *Die Compenius Orgel auf Frederiksborg*, 1946, s. 6, efter Thekla Schneider.

42. Brev af 3. april 1987 fra Dr. Matthes, Niedersächsisches Staatsarchiv Wolfenbüttel, som takkes for beredvillig hjælp.

43. RA. Rentemesterregnskab 1616–17. Fol. 371 konto: Orgelle och Simphanymaggere. Fol. 374: Then d 3. aprilis [1617] giffuit Esaias Compenig Orgemaggar paa Regennschaff aff huis pendinge hannum aff Konn: May: vnderdanigst kannd tillkomme for det Orgewerck, hannd for Høgbemelte Konn: May: haffuer indført fraa Thydtzlannd her jnnnd vdi Riigidt, som kommer at stannde vdj Slodzkirkenn paa Frederichsborrig efter hans Contractis formelding. Huilcke forn. pendinge fremdieles med hannum igienn schall bliffue kortid och affregnidt 50 Dl. Fol. 374 v samme ordlyd gentaget den 9. april, 20 Dl., dog er vendingen "pendinge... Orgewerck" erstattet med "pendinge Konn: May: Naadigst haffuer loffuidt och tillsagt hannum for det Orgewerck". Fol. 666 konto: Adskillige Udgifft Anno 1616. Fol. 694: Thennd 3 Aprilis 1617 giffuidt Hinnrich Bullert aff Lybeck 20 Dl. som hannum paa Konn: Maitt: wegne er beuilligitt till fragt for itt Træ Oregewerck hand med hanns Schiff haffuer offuerførdt fraa Lybeck hid till Kiøbenhaffnn, som er bleffuen Leffueridt her paa Kiøbenhaffnns Slott, som siden schall Opsettis till Frederichsborrig.

otte mand blev den dag bespist på Kollekolle.⁴⁴ Datoerne tyder bestemt på, at Compenius har fulgt sit orgel. Man kan ikke tvivle på, at han har samlet og opstillet orgelet i Frederiksborg slotskirke⁴⁵ på det sted, hvor det står idag,⁴⁶ det må være den vigtigste grund til, at han var med. Da han var færdig med sit arbejde, døde han og blev begravet i Frederiksborg. Derfor regner man med, at Compenius døde i 1617. Det er rigtigt, at den kilde, som meddeler os de to sidste forhold, på andre punkter er fejlagtig. Men at tvivle på udsagnet om forløbet her i landet er urimeligt.⁴⁷

Orgelet stod i slotskirken i trekvart århundrede. Når man viste det frem til fornemme besøgende som fyrst Christian den yngre af Anhalt i 1623, fortalte man, at det blev vurderet til 20.000 rd.s værdi samt, som rigtigt er, at det var bygget på hertug Henrik Julius af Brunsvig-Wolfenbüttels initiativ.⁴⁸ Som inventarstykke på slottet fik det særbehandling, idet der var overdraget organisten at have opsyn med det.⁴⁹ Skønt det derfor ikke beskrives i inventarfortegnelsen, har Johan Adam Berg dog oplysninger om det at bringe i den i europæisk sammenhæng bemærkelsesværdige beskrivelse af slottet, han bragte i trykken 1646.⁵⁰ I kirken "auf den Gängen eine hölzern Orgel 28 Registern, 8 Pedalen, künstlich geschitten, Pfeiffen von Holz unterschiedlicher Art ausgenommen die grossen welche sämtlich von Elffenbein". J.L.Wolf benytter denne omtale i sin Danmarksbeskrivelse fra

44. RA. Lensregnskaber. Københavns len. a. regnskaber, 1617–18 [film 18419]. Konto: Udgifuen vdi Atschillige Maader. 1. Thend 10 Aprillis Anno 1617 Er forspist vdi Koldekold hoes Iffuer Pedersen for Otte personer, som førde det Brunswigske aarreverck till Fredrichsborge efter Hans von Schmalkals hoesliggende Zedels forformelding, som er vdglemmt aff forgangen Aars Regenschab, for Pendinge 3 1/2 mk 2 sk.; Hans v. Schmalkalden var husfoged på Københavns slot. Jan Steenberg synes at have set antegnelser til denne regnskabspost, som lader ane, at de otte mænd har fået middagsmad og øl og derefter er draget videre. Antegnelserne er ikke fundet nu. Steenberg antager, at transporten er nået frem til Frederiksborg samme dag den 10. April, Christian IVs Frederiksborg, 1950, s. 41.

45. Se note 29.

46. RA. Lensregnskaber. Frederiksborg len. Udgift 1622 nr. 33 og nr. 71 anfører arbejde i karnappen bag træorgelet. Der kan således kun være tale om denne plads. (Orgelet må dog på grund af bælgens anbringelse ved siden af hinanden have stået længere inde mod kirkerummet (M.K.)) Det er sandsynligvis anbringelsen af orgelet, som har fremtvunget udeladelse af en pille midt i galleriets sydvæg, se Danmarks Kirker, Frederiksborg Slotskirke, side 1710.

47. Friis anf. arb. s. 7–8 taler om "det for alvor problematiske ved inskriptionen" som gældende hele meddelelsen på sedlen citeret i note 29. Det er utvivlsomt urimeligt. Meddelelsen kan bedst tænkes at være vel underrettet om det, der foregik her i landet, selvom han misforstod navnet Hessen.

48. Tagebuch Christian des Jüngerer, Fürst zu Anhalt, udg. ved E. Krause, Leipzig 1858, citeret hos Hammerich, anf. arb. s. 5.

49. A. Petersen: Frederiksborg Slots Inventarium af 1650, Danske Samlinger I, 2, 1966–67, s. 127: Enn Positiff, Trewercket aff Wogenschud, huilchet Berettis Organisten Att haffue i foruaring. Det betyder, at inventarfortegnelsen, som er skrevet i 1636, ikke skal befatte sig dermed. Til sammenligning fylder beskrivelsen af det andet orgel to sider i den trykte udgave.

50. Johan Adam Berg: Kurtze... Beschreibung... Friederichsburg. 1646.

1654.⁵¹ Orgelet har fra første færd haft en god presse.

Der er ikke fundet oplysninger, der kan belyse orgelets skæbne under svenskernes besættelse af slottet 1658–60. Det betyder formentlig, at det har stået på sit sted uden at blive forulempet af besætterne, som måske for lidt mindre hårdt frem i kirken end andensteds.⁵² Orgelet nød efter krigen stadig ry som et både kostbart og musikalsk fremragende instrument. Henrik Gerner besynger det med eftertryk i digtet "Det viidt-berømte Fride-richtsborgs beskrivelse". Det var stadig spilbart, omend det "brugis icke tiere,/ End paa hver Høytids Dag, og ellers noget sært/ Forhaanden er, at det da blive kand begiært".⁵³ Slottets inventarfortegnelse 1677 har en bemærkning om, at orgelet "er nu af kapelmesteren beset og findes noget brøstfældigt på stemmerne".⁵⁴ Gerner synger også om de andre orgeler, men, understreger han, "det som er af Træ, har 3 Gang bedre Lyd". Efter at Gerner har omtalt de andre orgeler og sølvorgelets forsvinden 1659, vender han tilbage til sit udgangspunkt, men skriver nu: "Ret over Alteret, som Orgelværket hafde / Sit Stade før, er for Ridderne tillafde / Et meget prægtigt Stæd".⁵⁵ Orgelet er blevet flyttet væk. Det står lidt snurrikt her i teksten, der på een gang beskriver to situationer. I øvrigt har Gerner ret.

3. Orgelet i Riddersalen på Frederiksborg 1692–1791

Compenius-orgelet måtte i 1692 lide den tort at blive båret ud af kirken, ikke fordi der var behov for det andensteds, men fordi det stod på en plads, der skulle bruges til andre og åbenbart vigtigere formål. Man har været inde på, at flytningen var en fornuftig handling, fordi orgelet ikke er egnet til en kirke,⁵⁶ men gør bedre fyldest i et rum som netop Riddersalen. Det kan jo godt have givet ideen til at flytte orgelet der op. Men det kom ud, fordi det var i vejen.

Ridderordenernes statutter af 1693 forudsatte, at der i slotskirken var et ridderordenskapel. Det skulle indrettes, hvor orgelet stod. I 1691 begyndte en udsmykning med malede dekorationer omkring orgelet.⁵⁷ I november 1692 blev orgelet skilt ad af orgelbyggerne brødrene Johan og Peter Petersen Botzen og på Christian Vs ordre båret op i Riddersalen. Nøjagtig et

51. Jens Lauritzøn Wolf: *Encomion Regni Daniæ*, 1654, s. 495. Wolf skriver ikke, som anført af Hammerich, anf. arb. s. 5, at orgelet stod i en af kirkestuerne.

52. Beckett anf. arb. s. 180. Orgelet nævnes ikke.

53. Kgl. Bibliotek. Thotts samling nr. 1390, 4°, VII, citeret hos Hammerich, anf. arb. s. 5.

54. RA. Rentekammeret. Reviderede regnskaber. Slotsregnskaber. Frederiksborg slots inventarium. 1677.

55. Samme tekst som omtalt i note 53, næstfølgende side, citeret af A. Petersen i *Danske Samlinger* I, 2, 1866-67, s. 125.

56. Niels Friis anf. arb. s. 5, hvor også Hartwig Müllers udtalelse citeres, se stykke 4 ved note 84.

57. Francis Beckett i *Frederiksborg II*, 1914, s. 268 sp. 1 nederst (note til s. 194)

år senere, i november 1693, var det genopstillet her, færdigt til brug.⁵⁸ Da brødrene Botzen dukkede ned i orgelet, fandt de to højst interessante sedler indklæbet, som de skrev af og sendte ind. Sedlernes indhold om orgelets tilblivelse og komme til Danmark er blevet omtalt i det foregående. Peter Botzen mindede kongen om dem, da han i 1707 indsendte et bønsskrift.⁵⁹ Ved det ligger som bilag to sedler med afskrift af de fundne tekster. Det sandsynligste er, at det er nye afskrifter fra 1707. Her omfatter teksten nemlig også en indskription, brødrene Botzen havde sat ind om flytningen i 1692–93. I så fald er både originalerne og afskrifterne fra 1692 blevet væk. Orgelbygger C. F. Speer fandt i 1791 en seddel fra brøderne Botzen indklæbet i orgelet.⁶⁰

I de følgende år blev orgelet af og til brugt ved festlige lejligheder. Den 17. juni 1694 afholdtes en forsamlingshøjtid for elefantridderne i kapellet med efterfølgende taffel, som formentlig afholdtes i Riddersalen. Her var Peter Botzen, som var organist ved Frue kirke i København, tilkaldt til at spille på træorgelet.⁶¹ I august 1698 blev orgelet udsmykket til fest med rækværk og brædder til at fæste hængende urter og blomster på. I salen blev der opstillet et stort bord, 5 × 20 alen, og langs det fire alleer med rødt og hvidt papir. Også trompeterstolen, vinduerne og trapperne blev af urtegårdsmanden udsmykket med blomster.⁶² Ved festen må orgelet have lydt. To år senere, den 15. april 1700, blev Frederik IV og dronning Louise salvet i Frederiksborg slotskirke. Ved taflet i Riddersalen bagefter spillede violonerne og på Hans Kongelige Majestæts allernådigste ordre blev også det curieuse træorgel rørt.⁶³ Atter i juli 1707 blev Botzen tilkaldt for at spille på orgelet. Han bemærkede da, at ubehændige hænder havde gjort den ene af de

58. Ifølge orgelbyggerens egen meddelelse, se RA. Rentekammeret 2214.58. Breve, dokumenter og akter vedk. partikulære personer. Botzen 17.8.1707. En tekst, orgelbyggerne synes at have sat ind i orgelet, meddeles således: "Anno 1692 in Novembri er dette Træ Orgelwerk effter Hans Kongl: Majestet Christiani Vti Befaling taget fraa hinanden, forfløttet fra dend sted som dend nye Elephant Orden skal anrettis og lagt paa dend store Dansse-Sal ved tvende Brødre og Orgelbyggere af Kongl. Majestet Privilegerede Nemlig Johan og Peter Petersen Botzen. Og Anno 1693 in Novembri er bleven fuldfærdiget af samme Brødre. Amptmanden paa steden var Høj og Welbyr. Herre Hr. Eggert Christopher Knuet, Slotz Forvalteren var Edle og Mandhaffte Christopher Schermacher." Det er ganske uvist, hvad der ved denne lejlighed skete af reparationer. Om betalingen, der også omfattede reparation af kirkeorgelet, se E. Marquard: Kongelige Kammerregnskaber, 1918, s. 431 (maj 1693), 433 (9.7.1693), 440 (5.2.(1694)).

59. RA. Rentekammeret. 2214.58. Breve, dokumenter og akter vedk. partikulære personer, Botzen 17.8.1707.

60. Se stykke 4.

61. Louis Bobé anf. arb. s. 382. Botzen skriver, at han spillede ved "Ridder Festene", men der afholdtes kun en fest, se Kai Hee Lindhardt: Ridderkapellet på Frederiksborg, i udstillingskataloget: Kongelige Ordener ved Nils G. Bartholdy, 1980, s. 27.

62. RA. Rentekammeret. Reviderede regnskaber. Frederiksborg amt. Jordebogsregnskaber 1698/99, udgiftsbilag 42 6.8.1698 og 43, 19.8. (Bekled Orgelverket med Recker og Breder som blef bebunden med hængende Urter og Blomwerk af Urtegaardsmanden).

63. Des Aller-Durchläuchtigsten... Friederich des Vierten Salbungs Fest, u. å., s. 15. Episoden nævnes ikke i den store officielle salvingsbeskrivelse.

fire bælg "udygtig" og tilbød at reparere den. Ifølge hans eget udsagn førte han tilsyn med orgelet efter flytningen og skal have udbedret svagheder, når han havde fundet noget "at manquere".

1739–40 gennemgik Frederiksborg slots indre en omfattende nyindretning. Store rum blev delt i mindre, kolde stengulve blev erstattet med træ, det skulle være mere beboeligt. Så burde også orgelet i Riddersalen efterses. Den 26. juni 1741 sluttede man kontrakt med organist ved Frue kirke i København, orgelbyggeren Henrik Johan Bodtzen, om at sætte orgelet "i fuldkommen stand".⁶⁴ Kontrakten er bevaret.⁶⁵ Den vidner ved sin udførelighed om stor respekt for "det kunstige træorgelværk" som instrument, og man var ikke påholdende. Orgelbyggeren fik 200 rd. i arbejds løn foruden håndlanger og kørsel betalt. Kontrakten omfattede følgende arbejde:

- 2: Blæsbælgerne, tillige med Canal Røhrene skal med ald fliid worde forbedrede, at de kand igien Orgelvercket den fornødne vind, de hiul og Rimer hvorved de opdrages skal i ligemaade forandres og forbedres, saa balgerne derved mageligere end til forn kand opdrages.
- 3: Alle Vindladerne, tillige med Pompeterne, fiedrene Blockerne med hvad viidere dertil hører, skal iligemaade med ald vindskibelighed worde efterseet og hvad som findes deraf at være brøstfeldig skal forsvarlig blive repareret.
- 4: Regiere werked af Registerturen tillige med Sperrventilerne og de andre smaa neben Registerne, saa som Trommen Dudelsack og desligeste maa ligeledes eftersees og hvor det findes nødigt enten af nyt at giøre eller og det nu der værende at forbedre, da skal saadant med behørende agtsomhed efterkommes.
- 5: De 2de manualer med dertil hørende Coppling saavel som Pedalet med alt hvad deraf Dependrer som abstracter, stifter, skruer, med videre i hvad nafn det have kand, skal hvor det findes nødig repareres og i brugbahr Stand settes.
- 6: Alle Piiberne, de udvendige saa vel som de indvendige, Fløite-Stemmer saavel som Rohr Stemmer skal af Orgelværcked udtages, de skal ligeledes fra ald Støv Renses, siden i vercked igien indsættes og om nogen af dennem skulle mangle, skal i Deres sted andre af ny blive giort, ved intonationen og Reenstemningen skal ald fliid bevises, saa at naar der siden skal spilles paa orgelvercked, det da giver Een Reen og behagelig lyd fra sig.
- 7: Skulde det nu hende sig, at en eller anden Faut som her ikke maatte være benefnt forefandtes, og som naar wercked tages fra hinanden, da

64. RA. Rentekammeret 222.720. Hof- og civiletatens afregnings og assignmentsbog, 1741, 2. september. Arkivar Morten Westrup takkes for at have fundet denne sag frem.

65. RA. Rtk. 222.64. Kgl. resolutioner, orig. og kommuniserede, 1741, nr. 42. 1. rate anvises 3.7.1741, resolutionen er underskrevet af kongen 27.7.1741.

bedere er at erfahre, saa skal dog samme for en og den samme betaling rettes og Endres, saa at ingen ting i hvad navn det endog have kunde som orgelverckeds indvendige beskaffenhed med sig fører skal forrekomme, det jo herudi skal være indbegreben, sluttelig orgelvercked skal saadan blive repareret, at naar det siden af 2de de bedste og den sag kyndige organister som Deres Mayt Selv allernaadigst maatte behage at befale, examineres, der da med Rette indtet skal være paa at sige.

Hvor ved mig dog dette reserveres, at det Snedker Arbeide, som vedkommer det udvendige orgelverkets Gehäus tillige med hvad Smede arbejde som laasse, nøgler, der maatte behøves gøres paa Deres Mayts Egen Bekostning saavel som og at mig gives en handlanger fri under værende Arbeide og dernest Een fri Borgervogn til og fra Fridericksborg.

Det var de retningslinier, orgelbyggeren fik og fulgte. Han lovede arbejdet færdigt til Michaeli, d.v.s. 29. september, dog hellere før, og han meldte arbejdet udført 31. august. At det var planlagt til tre men blev udført på to måneder, tyder på, at der ikke har været så meget i vejen som frygtet.

Ved denne lejlighed blev orgelkassen ikke behandlet. Det kan man vide, fordi kontrakten udtrykkelig bestemmer, at snedkerarbejde på orgelhusets ydre og smedearbejde til låse og nøgler skulle betales særskilt, og da regnskabet blev gjort op, blev der anført et beløb til en smed, men ikke til en snedker.

Der blev sørget for, at orgelet blev kendt i Europa. Laurids de Thurah vier det en overordentlig fyldig, tre spalter lang og begejstret omtale på tre sprog, dansk, tysk og fransk, i Den Danske Vitruvius 1749.⁶⁶ Det beskrives også i Erik Pontoppidans Den Danske Atlas 1764.⁶⁷ Slottet var i et vist omfang tilgængeligt for besøgende. Når Thurah anfører, at piberne er udført af sjældne træsorter "efter hver stemmes egenskab anordnet, så man af træets klang alene kan vide, hvad det er for en stemme" og når Pontoppidan skriver, at "den menneskelige syngestemme, som her imiteres, er noget af det allerbehageligste, som øret kan høre", synes man at lytte til fremmedomviserens veltalenhed.⁶⁸

En hollænder Joachim Hess udgav i 1774 en bog om de betydeligste orgeler i Europa; her nævnes det i et tillæg, dog yderst kortfattet, som det ene af de kun to danske orgeler, han overhovedet omtaler.⁶⁹

Den berømte tyske orgelvirtuos og -teoretiker abbed Vogler spillede på og

66. S. 36 f.

67. S. 311.

68. Hammerich anf. st. s. 6 kalder først Thurahs vending "en overdrivelse", men skriver dog senere, at den er forkert.

69. Dispositien der merkwaardigste Kerk-Orgelen, 1774, genoptryk Utrecht 1945, s. 153.

eksperimenterede med Compeniusorgelet henimod århundredets slutning.⁷⁰ Efterretningen herom er ikke klar. Den antyder, at det skete i 1799, men hævder samtidig, at det foregik på Frederiksborg. Orgelet blev i 1791 flyttet til Frederiksborg slot. Det kan ikke afgøres, om tidspunktet er forkert eller om de to navne er blevet forvekslet. Vogler omskabte på tre timer orgelet efter sit system. Forsøget synes ikke at have efterladt sig spor.⁷¹

4. I Frederiksborg slotskirke 1791 (–1868)

I året 1790 måtte Compeniusorgelet atter lide den tort at blive forvist fra sin plads, fordi det stod i vejen for noget nyt. Riddersalen skulle være malerigalleri. Det var en stor og omstændelig ændring af slottets forhold til malerierne. I 1775 tog man omkring 500 malerier ned fra væggene og stillede dem op på gulvet i Riddersalen og i to andre lokaler til bedømmelse, sortering og restaurering. De bedste malerier skulle ophænges i Riddersalen. Da genophængningen ca. 15 år senere nærmede sig, lader det til, at overhofmarskal C.F.Numsen har spurgt sig for. Han modtog et pro memoria fra orgelbygger C.F.Speer og hoforganist H.H.Zielche af 10.5.1790 om, at orgelet "kunne med nytte bruges på Frederiksborg Slot".⁷² Numsen refererede udtalelsen "at det kan anbringes" der.⁷³ For ham gjaldt det at blive af med det. Men denne gang var der dog brug for det et andet sted. Allerede den 1. maj havde Speer sammen med Zielche gennemset orgelet, og den 20. maj tog han det fra hinanden, siger han. Meningen må være, at da begyndte han arbejdet. Det var den dag, Numsen gav besked om, at beslutningen var taget.⁷⁴ Hastværket var kun tilsyneladende. Først i juni 1791 flyttede Speer orgelet

70. K.E.Schafhäutl: Abt Georg Joseph Vogler, 1888, optryk 1979, s. 192. Efter omtale af et ophold, Vogler gjorde i København 1799, hedder det i et følgende afsnit: Da simplificirte er zwei Orgeln während acht Tagen und schuf die Orgel im Lustschloss des Königs, Friedrichsborg, in drei Stunden nach seinem Systeme um. Die Orgel war 1614 erbaut und hatte keine Mixtur. (Altså drejer det sig om Compeniusorgelet). Vogler opholdt sig i Stockholm 1786–91 og 1793–99 og kan have passeret Danmark flere gange.

71. Ifølge Mads Kjersgaard, der meddeler: Voglers "simplifikationer" gik ud på at illustrere nogle musikakustiske teorier og fænomener ved omflytninger af piberækker, der efter hans mening udgjorde overflødige dubleringer. Det eneste af denne art, der ville være teknisk muligt i Compenius-orgelet er f. x. at omdanne Gedacht 8' til en Nasat 5 1/3' med benyttelse af småpiber fra Plockflöte 4' (ligeledes "overflødig") og tilsvarende danne en Gedackt-Terts 3 1/5' af f. x. Nachthorn 4'. De højeste piber i Plockflöte og Nachthorn består nu af "uægte" piber, og årsagen til, at de originale er forsvundet, kan være den uorden, der opstod, inden man havde fået elimineret den berømte abbeds manipulationer (ganske vist må det fortrinsvis have været store piber, der er blevet efterladt uden for orglet i forbindelse med simplifikation).

72. RA. Overmarskallatet C, Journalprotokol 1789–96, 5.10.1790, nr. 106.

73. RA. Overhofmarskallatet I A 6, korrespondanceprotokol 1789–91, s. 148 Numsens afgangsordre 20.5.1790, også indført i Frederiksborgs slots inventarieregnskab 1790–93, RA: Reviderede regnskaber, Slotsregnskaber. En afskrift af den ligger ved Meldahls brev 1863, se note 90.

74. Korrespondanceprotokollen, se note 73, samme dato også besked til slotsforvalteren om, at "positivet" skal afleveres til Speer med henblik på flytningen, og til slotsforvalteren på Frederiksborg slot om at anvise plads der til udpakning af samme "positiv eller orgelværk".

og "en Orgel-Benck eller Skammel" til Frederiksberg Slot.⁷⁵ Den 21.8.1791 bad den nye overhofmarskal C.T. Wegener om, at orgelet måtte bliver sat i stand.⁷⁶ Speer udarbejdede 12.9.1791 et Allerunterhänigster Überschlag på en reparation, og det er det interessante aktstykke i denne sag.⁷⁷

Speer begynder med en kort redegørelse for "dette kunstværks" historie og fortæller om et fund, han har gjort, af en seddel om flytningen i 1692. Derpå gennemgår han det forestående arbejde på det "kostbahre und künstliche" orgel. Om selve det forestående arbejde hedder det:

Die Disposition dieses Werckes bestehet aus 29 Registern angenehmer Stimmen und hat in allen 1026 grosse und kleine Pfeiffen von 16 fuss bies 1 fuss Thon, darzu seindt 2 Manuale und 1 Pedall Clavier.

Die 4 Windtbälge sind gantz Verschliessen und unbrauchbar, und müssen überall Repariet und Belederet werden. Weil nun die 4 Bälge nicht anders als auswendig im Gange Placiret werden können, so muss darzu ein neues gestelle mit zusammen gestemmtten Panehl Verschlag nebst Bälgetrieten gemacht werden wie auch 5 neue Canäle, welche den windt durch die Mauer in dass orgel führen...

Dass auswendige Gehäuse mit der zubehörigen vielen Bildthauer Arbeit welches Bey dem Transport vieles beschädiget, selbiges zu Repariren und in stand zu setzen...

Die gantze inwendige Künstliche Structur und Regirwerk der wellen samt abstracten, welche zu den 4 windladen führen müssen Repariet und angebracht werden...

Die alten Canäle sind auff Vielenstellen undicht müssen also nach gesehen und Repariet werden...

Die 4 Windladen müssen nothwendig auseinander genommen werden um selbige überall von Staube zu Reinigen wie auch die inwendige Haupt Ventile, Federn und pompet Beutels zu Repariren.⁷⁸

75. Niels Friis skriver anf. arb. s. 9 f, at flytningen skete foråret 1790, men at opstillingen forsinkedes af hoffets "lange nærværelse", af vejrliget og af økonomiske grunde. Slotsforvalteren på Frederiksborg bad først 18.6.1791 om kvittering for afleveringen, som han straks fik fra Frederiksberg slot 23.6. og fra overhofmarskallen 25.6.1791, så han kunne føre det til afgang i inventarieregnskabet, se dette, se note 73 (Orgelbænken nævnes kun ved denne lejlighed. På grund af dens konstruktion må den anses for den oprindelige). Speers regning for flytningen indsendtes først fra overhofmarskallatet til rentekammeret 9.5.1792, RA. Rentekammeret, Bygningskontoret 1782-1826, 244.67 journal 1792 nr. 1895.
76. RA. Rentekammeret. Bygningsadministrationen 1782-1840, 245.93 journal 1791 nr. 2935. Sendes 2.9.1791 til Harsdorff til betænkning og overslags forfattelse, jfr. 245.178 journal-sager 1788-92 nr. 2935.
77. Samtidig "Copia" i Nationalmuseet, stemplet Ant. Topogr. Archiv. Afskrift ved Meldahls også i note 73 omtalte brev, se stykke 5.
78. Mads Kjersgaard gør opmærksom på, at Speer ikke kan have repareret pompeterne. Det kan ses af de forhåndenværende originale pulpeter.

Die Register-stangen, welche von Eysen sind, woran die sielberne Köpfe Befestiget, müssen vom Rust gereiniget und eingepast werden...

Die 2 Manual Clavire samt Pedal mit allen darzu Behörigen Abstracten und Schrauben, welche auf Viellensstellen Verschliessen, müssen überall Repariet werden...

Dass gantze Pfeifenwerk muss besonders von den viellen Staube in und ausswendig gereiniget und diejenigen welche bey dem Transportiren beschädiget worden, müssen mit Fleiss Repariet werden...

Als die müssen alle Pfeifen Intoniret und nach der Besten Temperatur eingestimt werden...

Für alle diese angeführte und Mühsamme Arbeidt welch für mich und meine Leute mehrere Bekostigungen Veruhrsachen mit Transporten hin und wieder sambt den darzu behörigen Materialen verdiene ich zu wenigsten... 560 rthl.

Arkitekt Harsdorff, der fik overslaget til udtalelse, skrev på sagen, at man måtte regne med at bruge 500 rd. (!). Til gengæld forespurgte Harsdorff, om ikke han måtte give Speer arbejdet på dette kostbare orgel uden licitation,⁷⁹ og sådan skete det. Til gengæld burde det efter istandsættelsen prøves af to "kyndige mænd". Men så ser det ud til, at nogen begik en ubehændighed. Speer indsendte en regning på transporten på 188 rd., som under Wegeners sygdom, der førte til hans død 11.5.1792, blev indsendt af en anden til rentekammeret 9.5.1792. Den blev betalt, men ifølge den nye hofmarskal Ferdinand Ahlefeldt udbetalte man desuden et forskud på 400 rd. på grundlag af en attest fra accompagnatør H.O.C. Zinck. Zincks rolle her i sagen er gådefuld. Da Ahlefeldt opdagede det, blev han forfærdet. Han kendte Speers "duelighed", men rigtignok også hans "yderste efterladenhed ved det ham overdragne arbejde, når det er bleven ham betalt".⁸⁰ Ahlefeldt fralagde sig ethvert ansvar og foreslog 13.2.1793, at man lod en "konstkyndig" undersøge, om orgelet overhovedet var sat i stand. Noget kunne tyde på, at først denne trussel har bragt Speer i arbejde. Rentekammeret bad Ahlefeldt om forslag til to kyndige mænd, som sammen med Zinck kunne foretage et syn. Men Ahlefeldt foreslog tre, hofkapelmester J.A.P. Schulz, slotsorganist Zielche og orgelbygger Daniel Wroblewski under forbigåelse af Zinck, og sådan blev det. Rentekammeret rykkede for færdiggørelsen 5.3.1793, men først 22.5.1793 meldte Speer sig færdig. Den 5.6.1793 blev synet afholdt og samme dag skrev Ahlefeldt til rentekammeret, at orgelet var "fuldkommen

79. RA. Rentekammeret 244.67, se note 75, nr. 1798, Harsdorff indsender 15.9.1791 Speers overslag og samme 1.10.1791 om at undgå licitation.

80. RA. Overmarskallatet I A 6, korrespondanceprotokol 1791-94, s. 249 og 255. Se Rentekammeret. Bygningskontoret 1782-1826, 244.67 journal 1792 nr. 1861 om bevillingen til reparationens udførelse 24.3.1792.

godt”.⁸¹ Tre uger efter indsendte de tre mænd skriftlige rapporter om synsforretningen. Zielche havde efterset orgelet og gennemspillet alle registre, kontrolleret at bælgene havde deres “behørig 4 graders vind” og befundet “alt tilhørende... efter ønske og til fornøjelse”. Schulz erklærede, at orgelets “temperatur og egale intonation var rigtig og god”, om indretning og mekanik havde han ikke kundskab til at udtale sig. Kun Wroblewski var lidt spids. Han kunne bevidne, at orgelet “var i den stand det kunne bruges”, men ønskede ikke at udtale sig om reparationen, da han hverken havde fået forevist overslag eller kontrakt.⁸² Ahlefeldt kunne nu referere sagen for kongen 8.6.1793 og få den resolution, at Speer kun ialt skulle have de 450 rd., som Wegener havde tilsagt ham.⁸³

Speers indledende karakteristik af orgelet og det hele postyr tyder på, at der herskede forståelse for, at orgelet var i særklasse. Der var folk, som vidste, at det var enestående. Mens sagen stod på, men desværre ikke med dato, følte den gamle orgelbygger Hartwig Müller sig kaldet til at ytre sig. Han skulle udtale sig i en sag om orgelet i Frederiksborg slotskirke og tilføje så en efterskrift: “Det Orgelverk, som staar i Ridder-Sahlen udi Slottet [Frederiksborg,] hvorudi alle Piberne ere af Træ og Elfenbeen, og som er et Kunst Stykke af det Slags, og desuden haver kostet 4 til 5000 Rdl., og som blev foræret af den Sal: Land-Greve af Hessen til kirken just samme Aar 1616 og da det ikke just saa passede sig i Kirken, blev det sat paa Ridder-Sahlen, som jeg og for en Deel Aar haver efterseet lidet. Men jeg haver nu hørt, at det er flyttet til Frederiksberg. Dette samme Orgelverk er forfærdiget af en Orgelbygger ved Navn Esaias Compenium. Europa skal ikke rose sig af mange Mage til dette. Jeg kan ikke uden Harm tænke paa en mageløs Behandling med saa kostbar et Orgelverk”.⁸⁴

Frederiksberg slot og slotskirke og dermed Compenius-orgelet blev hyppigt brugt i Frederik VI's tid. I den periode blev det i det mindste en gang, i 1829, tilset og repareret. Andreas Reuter fra Åbenrå var da i København for at bygge orgel til slotskirken. Han reparerede ved den lejlighed flere andre orgeler, Frue kirkes, et i “Brüder-Societetets” sal og Compenius-orgelet. Sidstnævnte reparation kostede 110 rd., kun en brøkdel af de andre, henholdsvis 1/4 og 1/3,⁸⁵ så der er formodning for, at der ikke har været tale om store indgreb. Reuter førte en notesbog over orgeldispositioner. Ved Compenius-orgelets har han tilføjet nogle iagttagelser. Først: “Auf einem Ventil im Kanal

81. RA. Rentekammeret. Bygningskontoret 1782–1826, 244.68 journal 1793 nr. 10, 60, 100, 113.

82. Samme nr. 131, 132 og 133, 27.–29.6.1793.

83. Samme nr. 113, tilføjet: Refereret 8.7.1793, ekspederet 13.7.

84. RA. Rentekammeret. Bygningskontoret 1782–1826. 244.7 Kommunicerede kgl. resolutioner med bilag 1791–93, 1793 nr. 145 (uden dato, ligger (nu) mellem to bilag dateret 28.8.1791 og 9.6.1792).

85. Reuters regnskabsbog og nedennævnte notesbog opbevares hos Marcussen & Søn, Åbenrå. Jeg takker den nuværende indehaver Jørgen Zachariassen for venlig tilsendelse af fotokopier af de pågældende sider. Sagen er kendt fra Niels Friis' anf. arb.

steht geschrieben: Ao 1610 den 7 9bris E.C. fecit", altså et slags citat fra den store i 1692 fundne seddel. Dernæst: "Auf dem gedachten Ventil im Kanal: "Auf allergnädigsten Befehl ist diese Orgel 1692 in den letzten 9bris aus der Kirche ausgenommen und auf dem grossen Tanzsaal von 2 Gebrüder nemlich Johann u Peter Petersen Bodtzen, Orgelb[auern] u Organisten wiederumb renovirt u aufgesetzt Ao 1693". Det er sat i anførelsestegn, så indskriften var på tysk her. Det må være den seddel, Speer har set. Endelig har Reuter nedskrevet en dansk oversættelse af den latinske version på Compenius og Prætorius' seddel, som han ikke kunne finde. Oversættelsen havde han fået af unge Speer, forannævnte C.F. Speers søn.⁸⁶

Efter enkedronning Maries død 1852 blev slotskirken kun brugt helt undtagelsesvis og til sidst slet ikke. Arkitekten havde fået den opfattelse, at orgelet ikke havde det godt, men lod det være, fordi organisten var død, omend med betænkelighed, "da der jo leve andre".⁸⁷ I øvrigt var han altid bange for orgelsager. Tilsyneladende truede glemselen med endelig at sænke sig over det forudm berømte værk.

Men der var et sted, hvor det ikke blev glemt, ude på Frederiksborg. Man fortalte de besøgende, at her havde det fornemme værk stået, det er i hvert fald bevidnet 1797,⁸⁸ og Rasbech nævnes det med henvisning til Thurahs Vitruvius i sin beskrivelse af slottet fra 1832.⁸⁹

5. Compenius-orgelet og Ferdinand Meldahl

Da orgelet blev flyttet tredje gang, var det ikke en ny bortvisning, men for at det igen kunne komme til ære og værdighed. At orgelet atter kom i søgelyset, skyldtes Meldahl, i hvert fald så vidt man kan se i papirerne. Sagen starter med et brev fra ham;⁹⁰ men det er tydeligt, at der er gået noget

86. Indførelsen i notesbogen: Von dem jungen Spehr erhielt ich folgende (schlechte) Übersetzung einer in der Orgel befindliche Nachschrift, die mir indess nicht zu Gesicht gekommen ist: "Jesus Jehovah lad det lykkes! Amen. Med den allerhøieste Guds Bistand er ved den høiædle Herres, D. Henrichs Søn, Biskop i Halberstadt, Hertug i Brunsvig og Lünneburg, Opfindelse og Bekostning, under Kapellmester og Organist Michael Prætorii Bestyrelse, dette Værk bleven ved Esaiæ Compenii Vittighed og Arbeide forfærdiget og opført af bare Træe. Aar efter Christi Fødsel 1608. Mit Haab er Jesus Christus M. Prætorius." Årstallet 1608 er formentlig en forkert tyding af kronogrammet. Den samme oversættelse genfindes som bilag til Meldahls brev 1863, se note 90, og i Nationalmuseet, stemplet Ant. Topogr. Archiv, begge med 1608.

87. Brev fra F.F. Friis 27.7.1863, se note 90.

88. Lauritz Engelstoft: Mine Vandringer i Sjælland i Juni 1797, ved Povl Eller, 1961, s. 80: Også det prægtige positiv, som siden er flyttet hen til Frederiksberg Kirke, stod her [i Riddersalen].

89. Det kan nævnes, at N.L. Høyen i 1831 anfører Compenius-orgelet som tidligere inventar på Frederiksborg, men åbenbart ikke vidste, hvad der var blevet af det, Dansk Ugeskrift nr. 9-10-11, 1831, s. 156.

90. RA. Boligministeriets 4. kontor. Indenrigsministeriet. Offentlige arbejder. Bygnings- og havesager. BDJ 1863 fol. 173 nr. 19. F.F. Friis til ministeriet 27.7.1863. Her ligger alle de i dette afsnit citerede kilder. Da teksten i de fleste tilfælde vil gøre det let at finde de pågældende breve o.l. bliver der ikke givet detaljerede henvisninger.

forud. Meldahl var bygningsinspektør for Frederiksborg slot og han indleder sit brev med: "Efter at have besøgt Frederiksberg slot og beset det i vedlagte Pro Memoria omtalte orgel". Det vedlagte promemoria er afskrifter af Numsens afgangsordre fra 1790, en dansk oversættelse af Compenius og Prætorius' latinske tekst, som blev fundet i 1692⁹¹ og Speers Allerunterthänigster Überschlag 1791. Det sandsynligste er vel, at Meldahl selv har søgt efter sådanne oplysninger. Han arbejdede i disse år med kraft på Frederiksborgs restaurering og det var jo kendt, f.eks. fra Rasbech, at orgelet var kommet fra Frederiksborg. Brevet forudsætter endvidere, at man har talt om at flytte orgelet, idet et afsnit begynder: "Det forekommer mig imidlertid, at det vil være urigtigt at ofre penge på en foreløbig flytning" og senere anføres, uden forberedelse, at "Rosenborg ville være et bedre sted end Christiansborg" og Prinsens palæ, det nuværende Nationalmuseet. Hvis orgelet skal flyttes, mener han, det vil være "bedst sikret og opbevaret" på galleriet bag alteret i Frederiksborg slotskirke. Brevet er stilet til Hans Excellence finansminister C.E. Fenger og Meldahl optræder "underdanigt" i brevet; men der kan næppe være tvivl om, at det er Fenger selv, Meldahl har talt med, før han skrev det. De var simpelthen gode venner. Denne del af brevet er en fortjenstfuld indgriben i orgelets skæbne. Men Meldahl havde nær ødelagt det for sig selv ved i resten af brevet at angribe vedligeholdelsen af Frederiksborg slots lokaler i fordømmende vendinger med vrede ord om den ødelæggende afbenyttelse, lokalerne var genstand for. Meldahl kan have ret i selve sagen, når han taler om, at disse "interessante og med så meget talent og bekostning" indrettede sale bør bevares, fordi vi har så lidt af den slags, der må betragtes som "vore hjælpeled til en højere udvikling". Men måden ligner en ukollegial bagvaskelse af bygningsinspektøren for Frederiksborg slot F.F. Friis, den mand der tre år før havde måtte afgive Frederiksborg til den kun halvt så gamle arkitekt Meldahl, og en kritik af værelsernes bruger militæretaten, som Fenger ikke havde den fjerneste lyst til at slå med. På disse punkter overhørte ministeriet ganske Meldahls rasen. Men i spørgsmålet om orgelet lyttede man.

Meldahl slog fast, at orgelet var meget værdifuldt og "i den såkaldte Chr. IV stil". Derfor ville han have det restaureret, først og fremmest for at få standset nogle voldsomme ormeangreb. Det er åbenbart, at det er orgelhuset, han især er optaget af, "skueorglet" som det hyppigt kaldes i sagen. I ministeriet berøres den musikalske side kun perifert.

Det er såre interessant at se, hvordan ministeriet tager sagen i sin hånd, optræder som sagkyndig og dirigerer restaureringsarbejdet i tekniske detaljer. Ministeriet forlanger en af brødrene billedskærerne Wille til arbejdets udførelse. Ministeriet forlanger træprøver indsendt til bedømmelse og ministeriet giver detaljerede oplysninger om tekniske fremgangsmåder ved ormebekæmpelse og overfladebehandling. Wille var Meldahls skriftlige for-

91. Se note 86.

slag. De øvrige ting er uden tvivl også Meldahl, som på den måde sad og styrede restaureringen af Frederiksberg slotskirkes orgel i det skjulte – dog vel næppe skjult for Friis.

Der var fasthed over administrationen. Meldahls første brev er dateret den 18. juli. I ministeriet opsattes den 21. et notat, som blev grundlag for en skrivelse til Friis den 23. samme måned. Og Friis svarede den 27.

Set fra ministeriets side er ormeangrebet den store trussel mod orgelets eksistens. Det mente Friis ikke. Der var for år tilbage udført foranstaltninger til bekæmpelse og han havde siden ladet orgelet iagttage og ikke fundet levende angreb mere. Hvis dette er sandt, synes Friis' lidt undskyldende tone ikke nødvendig. Han fortæller, at han er klar over, at orgelværket ikke er i fuldstændig orden, men det har han ikke ænset, fordi det ikke bruges. Ministeriet hager sig fast i ormene. Da erfaringen er, "at træsorter, hvis ydersider er ormstrukne, som oftest er aldeles fortærede i det indre" får man C.G. Wille, den af brøderne Wille som Friis havde valgt, fordi han kun kendte ham, til at indsende træprøver. Orgelet indeholder ifølge Wille følgende træsorter:

- Birketræ (den mest angrebne sort. To prøver indsendes, en af de mest og en af de mindst angrebne)
- ahorn (mindre ormstukket)
- alm
- eg (mindst ormstukket. En prøve sendes)
- lind
- mahogni (aldeles ikke angrebet)

Alm og mahogni er formentlig fejltagelser for ask og valnød.

I et notat i ministeriet gjorde man op, hvordan man kunne forholde sig. Man kendte ikke midler til at give ormstukket træ sin normale fasthed. Træ, som ønskes bevaret, "plejer man" årligt eller hyppigere at indgnide og helst gennemtrænge med linolie. Ormene antages at blive dræbt, når de bringes i "berørelse med en skarp substans såsom terpentint, saltsyre og deslige". Wille havde sit eget middel: Terpentintolie med kamfer, og det blev brugt. Wille turde dog kun bruge det udtryk, at midlet dræber "størstedelen" af ormene. Så vidt man i øjeblikket kan skønne, har der ikke siden været levende orm i orgelhuset. I værket, i piberne, har der aldrig været orm. Dette forhold berøres ikke i sagen.

Inden man kunne gå i gang med ormebekæmpelsen, stødte man på en vanskelighed. Friis indberettede, at orgelet var overtrukket med en blanding af lak og mastixfernis, Wille taler om det "uskønne overtræk af slet opløst schellak", som han antog hidhørte fra en tidligere restaurering. Sagen er jo, at da orgelet blev bygget, kendtes fernenis ikke. Fernissen er vel tidligst påført ved restaureringen i 1793. Alle var enige om, at fernissen skulle af. Den var både uhistorisk og mislykket. Wille foreslog at bruge sikling, altså

et skrabejern, men Friis fik ham til at bruge alkohol ("spiritus vini"). Det andet var for dyrt på grund af de mange fremspring. Ministeriet skyndte sig at tilslutte sig Friis' ræsonnement og understregede, at behandlingen ikke måtte angribe træets "masse, form og farve". Restaureringen begyndte med denne afrensning.

Ornamenterne skulle restaureres og det skulle naturligvis ske i "orgelets stil". Det overslag, som blev fulgt, taler om:

Overpartens forside	
de øverste ornamenter (garnituret)	4 rd.
de 2 store hermer på hjørnerne	8 rd.
alle udskæringerne	18 rd.
2 små konsoller på dørene	3 rd.
samtlige sorte ornamenter	6 rd.
Overdelens to sider	
de øverste ornamenter (garnituret)	4 rd.
alle udskæringerne	6 rd.
alle ornamenterne	4 rd.
Inden for dørene	
4 stk. figurer	4 rd.
ornamenterne	2 rd.
Underdelens forside	
alle siraterne	5 rd.
alle udskæringerne	6 rd.

Der er vel blevet kompletteret noget ved denne lejlighed, men arbejdets omfang har ikke været overvældende. Aftrækningen af fernissen med spiritus kostede til sammenligning 70 rd. og ormebehandlingen med terpentiniolie og kamfer 30.

Da selve restaureringen var fuldført, stod en overfladebehandling tilbage. Man var enige om, at orgelet skulle bones. Wille fremholder, at voks giver træet "noget af den tabte fidtighed, opliver dens naturlige farve og endelig ved at blive børstet og gnedet gives træet en ret fin, dog ikke stærkt glinsende politur". Friis vil holde sig hertil, selv om man ikke helt får "så smukt et skue" som ved fernisering. Boningen blev imidlertid foreløbig udskudt efter forslag af Friis. Voks ville skjule et muligt fortsat angreb af orm, som derfor usynligt kunne udarte til en "ustandselig tilintetgørelse". Man tænkte sig at gentage behandlingen mod orm en tid med et à to års mellemrum. Wille erklærede sig villig til at behandle orgelhuset med terpentiniolie, når det ønskedes, for samme pris, 30 rd., og ligeledes at bone for 50 rd. Intet tyder på at han kom til at beskæftige sig mere med orgelet. I 1871 fik slotsforvalteren på Frederiksborg udvirket, at orgelhuset blev efterset. Da

malede en håndværker kuplen og bonede orgelhuset.⁹²

Orgelværket blev også restaureret. Ministeriets eneste retningslinje lyder, at orgelbyggeren navnlig skal arbejde hen til at tilvejebringe harmoniske rene toner for en lang tid. Der foreligger både overslag og regning fra orgelbygger Knud Olsen med en beskrivelse, der kalder orgelet et "godt og kunstigt arbejde". Olsen lover, at når han er færdig, vil orgelet igen blive brugbart "i flere år". Regningen er mest detaljeret. Den nævner:

For at skille orgelet ad og tage alle piber og de indvendige dele ud samt rense og reparere de piber, som var i stykker.	45 rd.
For at indgnide parallelernerne samt pibestokkene og vindlader- nes overflade med blyant ⁹³ og afslibe ventilerne og belædre, hvor læderet var i stykker samt indsætte en del fjedre og stif- ter og nogle metalringe.	45 rd.
For at efterse abstrakturen, mekanikken og regerværket	20 rd.
For at belædre bælg og vindkanaler og konsollerne [oversla- get: vindladerens konsoller må repareres, hvor de er utætte]	10 rd.
For at sætte det hele sammen og rette intonationen og stemme	55 rd.
	<u>175 rd.</u>

Ministeriet satte det hele arbejde i gang den 23. februar 1864. Den 30. april melder Friis arbejdet færdigt.

Nu stod orgelet i brugbar stand til anvendelse, mens Frederiksberg sognekirke i 1864 skulle restaureres. Bagefter tav det igen.

Meldahl havde under sagen ikke rørt mere ved spørgsmålet om flytning endsige om Frederiksberg slots lokaler. Da bygningssagerne var overgået fra finans- til indenrigsministeriet, mente han, man kunne prøve igen. Uden at nævne det tidligere uheldige initiativ indstillede han 30. juli 1866, at orgelet i Frederiksberg slotskirke blev transporteret til Frederiksborg, hvor det oprindeligt hørte til og hvor det havde stor kunsthistorisk værdi, samt fordi Frederiksberg slot nu ved at blive lejet ud til mange familier ville blive mere brandfarligt end før. Meldahl foreslog, at inspektøren for vore historiske monumenter udtalte sig i sagen og bad om, at hans indstilling blev sendt J.J.A. Worsaae til udtalelse. Den 4. august fik Meldahl en kølig besked om, at orgelet skal blive stående, hvor det står. Indenrigsministeren, som selv tog sig af sagen, var J.B.S. Estrup.

Men Meldahl gav ikke sådan op, selv over for Estrup. Et par år senere kom chancen for at vende sagen på en ny måde og lige efter Meldahls hode. Frederiksberg slot blev 1868 indrettet til officersskole. Meldahl indgik

92. Bygnings- og havesager, se note 90, BDJ 1872 fol. 438 nr. 18: "25. august 1871 I Slotskirken repareret afpudset og bonet det gamle Orgel, Kuplen over Samme repareret og malet (forøvrigt efter approberet Tilbud af 13. Juli 1871) 28 Rbd 3. Hillerød den 30 Marts 1872 Harald M. Andersen".

93. Grafit, her brugt tørt, fordi træ glider mod skind.

straks til ministeriet med et forslag om, at han, Worsaae og en officer trådte sammen i en kommission til redning af de kulturhistorisk vigtige genstande. Meldahl elskede kommissioner.⁹⁴ De giver øget magt til den, der kan tumle dem. Worsaae kendte Meldahl fra arbejdet på Frederiksborg. Kommissionen blev nedsat og sendte billeder til malerigalleriet på Christiansborg, tæper og dørstykker til Rosenborg, og når orgelet kom til Frederiksborg, må det være kommissionens værk. Selve sagen er væk, vi har kun lakoniske registerindførelser. De nævner ikke udtrykkeligt orgelet. Kommissionen var færdig med sit arbejde i august, den 7. oktober 1868 transporterede orgelbygger A.H. Busch orgelet til Frederiksborg.⁹⁵ På et utilgængeligt sted inde i bælgekassen står: "Hans Eglund fra Esrom 1869 1/7". Før denne dato har orgelet ikke kunnet bruges.

6. Afslutning

Hermed er orgelets ydre historie på sin vis ført til ende. Siden 1868 har orgelet ikke skiftet plads eller tilhørsforhold. "Af det gamle orgel var der imidlertid kun en museumsgenstand tilbage" vrisser Hammerich med dyb foragt. Orgelet kom ud af stemning og det var ikke længere til at spille på.⁹⁶

Emilius Bangert fortæller med V.H. Busch som kilde, at efter at orgelet var kommet til Frederiksborg, fremsatte orgelbygger A.H. Busch forslag om at underkaste det en virkelig restaurering, men hans forslag vandt ikke bifald. "Orgelet skulle blot opbevares som et smukt stykke kunsthåndværk fra Chr. 4des dage; den mulighed at det kunne være af betydning som instrument, regnede man ikke med hos de ansvarlige autoriteter".⁹⁷

Den ansvarlige autoritet, som ønskede at sikre en museumsgenstand og ikke ville vide af Buschs forslag, må være Meldahl. Han ræsonnerede da som så, at ved intet at gøre undgik han at gøre noget galt. Vel vidste han, at instrumentet var af betydning. Det hører jo med, hvad Bangert fortav, at selvsamme ansvarlige autoritet skiftede mening. Hvad Busch ikke kunne trænge igennem med, lykkedes for tre stærke mænd: Angul Hammerich, der var blevet dr. på en afhandling om musikken ved Christian IVs hof, orgelvirtuosen og komponisten professor Otto Malling og den verdensberømte orgelbygger Aristide Cavaillé-Coll i Paris. Da de tre optrådte og gik ind for sagen, gjorde Meldahl ingen vanskeligheder, tværtimod, han satte sig i spidsen for

94. Poul Eller i Omkring Frederiksborg Slots brand 17. december 1859, 1964, s. 114 f.

95. Niels Friis, anf. arb. s. 11. Hvor Friis har datoen fra, ses ikke; men mon ikke oplysningen står til troende. I Danmarks Kirker, København III, Frederiksborg slotskirke s. 390 står, at Compeniusorgelet i 1869 sendtes fra Frederiksborg slotskirke til statsinventariekommissionen, som sendte det til Frederiksborg (uden kildeangivelse) og der henvises til den kommende behandling af Frederiksborg slotskirke. I værkets bind om Frederiksborg slotskirke s. 1855 anføres kun Friis' oplysning om 7.10.1868.

96. Anf. arb. s. 2. Det støttes af, at der i Bygnings- og Havejournalen, se note 90, i årene efter flytningen til Frederiksborg ikke findes noget om orgelets brug; der er hvert år sager på kirkens orgel, i det mindste dets stemning.

97. Anf. arb. s. 75.

bestræbelserne for at få orgelet restaureret, hvilket skete i 1895. Siden da og lige indtil den nu foregående restaurering blev påbegyndt, er orgelet blevet brugt hver uge, så restaureringen må vel kaldes særdeles effektiv. Den blev rost i meget høj grad. Tre bilag til denne artikel belyser den. Restaureringen og disse bilag var baggrund for Hammerichs grundlæggende artikel fra 1897.

Niels Friis, der omfattede orgelet med stor og varm interesse, skrev som konklusion på sine omfattende undersøgelser: "Fiktionen om, at instrumentet den dag i dag står helt og fuldt som da dets berømte mester overleverede det i dansk kongelig besiddelse, lader sig ikke ganske opretholde".⁹⁸ Det er en utaknemmelig sætning. Kan der være nogen, der har bildt sig ind, at sådan et orgel kan bruges gennem tre-fire hundrede år uden at bevægelige dele slides og må repareres og uden at utætheder opstår, som må tætnes? Det kan ikke være meningen, at man skal ærgre sig, hver gang man får ny viden om, hvordan orgelet er blevet vedligeholdt gennem så lang tid. At det overhovedet har kunnet lade sig gøre, bringer tanken hen på et blomstrende fransk citat fra 1896: "Dette orgels bemærkelsesværdige enkeltheder blev både med hensyn til udførelse og konstruktion bygget, og jeg gentager det, med en aldeles uhørt fuldkommenhed".⁹⁹

Orgelet er blevet restaureret 1693, 1741, 1793, 1829, 1864 og 1895 foruden de småreparationer, som man knap hører om. Når den tekniske dokumentation af restaureringen i 1897 foreligger, vil den vise, i hvor høj grad og i hvilket omfang det orgel, som Henrik Julius, Michael Prætorius og Esaias Compenius har skabt, har bevaret sin oprindelige funktionsmåde og sine originale dele.¹⁰⁰ Den vil nok fortælle, at man har grund til at være taknemmelig.

7. Om restaureringen 1895.

Bilag 1: Aristide Cavaillé-Colls overslag på restaureringen af Compenius-orgelet 1894.

Bilag 2: Orgelbygger Felix Reinburgs redegørelse for restaureringsarbejdets forløb i 1895. Papiret er ikke underskrevet, men indholdet gør det nødvendigt at antage, han selv har skrevet det.

Bilag 3: Felix Reinburgs beskrivelse af orgelet efter at restaureringen var færdig, ligeledes uunderskrevet, men da håndskriften er den samme som i bilag 2, er det Reinburgs manuskript. Det indeholder en

98. Anf. arb. s. 10.

99. Vincent-Darasse: *Le vieil orgue du château de Fredericksborg en Danemark*, Notes d'Arts et d'Archéologie 2. ser., 8. årg., nr. 3 marts 1896 og nr. 4 april 1896. Se også Frank Choisy: *L'orgue de Frederiksberg*, Le Guide Musical nr. 35-36, 1. & 8. september 1895, s. 663.

100. Se Per Kynne Frandsen: *Middelalderlige pergamenter og husholdningsregnskaber i et gammelt orgel*. Fund i Compeniusorgelets bælgværk. Carlsbergfondet, Frederiksborgmuseet, Ny Carlsbergfondet Årsskift 1983, s. 98 om at bælgene er de originale.

indledning om orgelets historie m. m. som ikke er taget med her, fordi den består af afskrifter af passager fra Philberts artikel fra 1891 (han kan godt have følt et krav på dem; han hjalp Philbert).

Til at have ansvar for restaureringen af orgelet blev der nedsat en kommission, som fik sit hverv i skrivelse af 3. juli 1894. Arkitekt Meldahl var formand, de øvrige medlemmer var Angul Hammerich, slotsforvalter P.H.V. Hammelev og slottets organist Carl H. Brandt. I en skrivelse til ministeriet meddeler kommissionen 10. august 1895, at dens hverv er endt. Heri bebudes, at Felix Reinburg vil give en detaljeret beskrivelse, som skal oversættes til brug for Hammerich i en publikation om orgelet (som kom 1897) og derefter vil blive tilstillet ministeriet, så den kan "blive indlemmet i Statens Archiv". Dette er aldrig sket, og det er vel disse ord, der er grunden til, at man kan fortælle, at f.eks. Finn Viderø mente, at der var en rapport, der var gået tabt. Der kan imidlertid næppe være nogen virkelig tvivl om, at hvad Reinburg har præsteret, er de to her meddelte bilag 2 og 3, som Hammerich har benyttet. En oversættelse er ikke blevet foretaget. I selve manuskripterne er der med blyant skrevet en del ord til på dansk. Efter benyttelsen er de to manuskripter blevet henlagt til kommissionens korrespondancesag, som ligger i Frederiksborgmuseets arkiv; Meldahl var også formand i museets bestyrelse. Han ønskede, at museet skulle overtage tilsynet med orgelet. Det var museet villig til, men ministeriet ønskede det ikke. Tilsyn og årlig stemning blev overdraget orgelfirmaet A.H. Busch & Søn.

I skrivelsen af 10. 8. 1895 forklares en forøgelse af vederlaget for restaureringen med, at det havde vist sig, at orgelet havde lidt skade ved varmeapparatet, som var indlagt i kirken, og "For at sikre yderligere Skade ved Varmeapparatet ere de Orgelet nærmest værende Rørledninger blevne fjernede, og for at ingen skal kunne komme til at beskadige de nye Lufttryk-Regulatorer, anbringes der ved medundertegnede Meldahls Foranstaltning 2 mindre Døre, som lukke for Adgangen til Gangen bag Orgelet og dets Bølge". Disse døre findes stadig på plads.

Året efter indberettede Meldahl, at rørstemmerne var fundet fyldt med støv. Han anbefalede, at der af og til blev spillet på orgelet og traf aftale med organist Brandt, som 30. juni 1896 erklærede sig villig til at spille på orgelet en gang om ugen.

(Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, FMJ 50-51, 1895/96. RA. (Boligministeriets 4. kontor) Min. f. off. arb. Bygningsjournalsager (Gruppe 20). Frederiksborg slot, 1895 nr. 709 og 1896 nr. 688).

Bilag 1

Manufacture d'Orgues d'Eglise & de Salon
ARISTIDE CAVAILLÉ-COLL

Paris, Le 31 Juillet 1894.

Château de Fredéricksborg.
(Danemarck)

Restauration de L'orgue de la Chapelle.

Exposé

Monsieur Angul Hammerich, membre du Comité chargé de diriger la réparation de l'orgue de Fredéricksborg construit par Compenius, a demandé par l'intermédiaire de son frère, directeur du Conservatoire de Baltimore, de bien vouloir lui envoyer un Devis approximatif des frais que pourraient occasionner la réparation et la remise en état de cet instrument.

Devis des Travaux.

- 1° Démonter tous les tuyaux, les classer avec soin, numéroter chaque tuyau et sa place respective sur le sommier¹.
 - 2° Démonter la mécanique, les sommiers avec soin numéroter chaque pièce en ayant soin de tracer sa place¹.
 - 3° Démonter les soufflets.
 - 4° Réparer les sommiers et étancher toutes les fuites d'air².
 - 5° Réparer les soufflets, changer s'il y a lieu les soupapes qui pourraient laisser passer l'air.
 - 6° Réparer les tuyaux de bois, les vernir en dedans pour mieux étancher l'air et leur donner une meilleure sonorité³.
 - 7° Réparer les jeux de Régál en vérifiant avec beaucoup de soin leurs corps sonores; et changer les languettes qui sont hors d'usage.
 - 8° Réparer les claviers á mains et celui de la pédale. Repolir les touches en ivoire ainsi que celle du pédalier.
1. Delene er dog ikke blevet nummereret, men for de flestes vedkommende mærket på anden måde (etiketter, blå blyant og blæk, idet man ikke har følt sig sikker i læsningen af Compenius' tonetabulaturtegn). I øvrigt har det vist sig, at mange mekanikdele (selv messingtråde) har originale tonebetegnelser, men senere er blevet indsat i tilfældigt rækkefølge (ikke rettet af Reinburg).
 2. Tætning af vindladerne voldte iflg. Reinburgs rapport store vanskeligheder og lykkedes muligvis ikke fuldt ud.
 3. Piberne blev ikke kun ferniseret 2 á 3 gange indvendigt, men også udvendigt, undtagen pibefødderne.

- 9° Remonter la mecanique, regler les mouvements, ajuster le mécanisme des registres correspondant aux jeux.
- 10° Voir s'il y a possibilité de rétablir les pédales de combinaisons⁴ qui existaient antérieurement.
- 11° Construire une soufflerie alimentaire, et transformer l'ancienne en réservoir régulateur d'air afin de rendre le vent stable et le bien équilibrer, ce qui est impossible avec la soufflerie actuelle⁵.
- 12° Placer les jeux et tuyaux à leurs places respectives; les accorder comme à leur origine, à tempérament inégal (avec la quinte du loup) de façon à n'avoir aucun objet ajouté aux tuyaux. Egaliser les jeux séparément et dans leur ensemble⁶.
- 13° La réparation du meuble extérieur ou buffet serait faite par les soins du Comité.
- 14° Le Comité se chargera de fournir les aides nécessaires pour faciliter le travail qui sera exécuté sur place⁷.

Nous estimons que ce travail qui est très difficile et extrêmement délicat, prendra beaucoup de temps: il demandera la présence d'un de nos principaux ouvriers avec un aide.

Nous évaluons la dépense à faire, à la somme de Neuf mille quatre cent cinquante francs —ci 9.450 fr.

Il est entendu que les frais de voyage pour deux personnes, aller et retour de Paris à Frédérikborg, ne sont pas compris dans ce chiffre, et devront être supportés par le Comité.

Fait à Paris le 31 Juillet 1894.

(Sign.) A. Cavaillé-Coll

4. Der har aldrig været "pédales de combinaisons" eller spærreventiler i orgelet. Udtrykket er måske en misforståelse ved udarbejdelsen af tilbudet på Cavaillé-Colls kontor – der hentydes sandsynligvis til effektregistre som tremulant, sækkepibe og tromme.
5. Der er – formodentlig ved sagsbehandlingen – sat spørgsmålstegn i margenen ved dette punkt. Denne meget vidtgående forandring af bælgværket blev heldigvis ikke udført og ville have været i modstrid med de principper, der (af Hammerich?) var opstillet for restaureringen.
6. Princippet "at ikke tilføje nogen som helst genstande til piberne" blev slet ikke overholdt; antagelig har man ved planlægningen overset de forandringer, der i tidens løb var gjort ved mange af piberne for at ændre stemningen til ligesvævende temperatur. (Bl.a. limede Reinburg skindstykker ind foroven i mange åbne piber, som nævnt i Reinburgs journal for 10. juli angående positivets Principal 4' diskant).
7. Der er – vel ved sagsbehandlingen – sat spørgsmålstegn i margenen, da dette punkt ikke angiver omfanget af den forønskede assistance. Orgelbygger V.H.Busch lader til at have arbejdet fuldt fra 11. maj til 6. august (han nævnes ganske vist først 18.juni, da han er færdig med bælgene). Desuden leverede firmaet Busch bl.a. stødbælge, luftkanaler og en ny tremulant. En maler blev sat ind i arbejdet med at fernisere piberne og arbejdede fra 8. til 24. juli.

Bilag 2

Journal des travaux
Réparation faite à l'orgue du
château de Frederiksborg
9 mai – 10 août 1895

Arrivé le vendredi [skal være: torsdag] matin 9. mai. Vu l'orgue avec Mr. le docteur Hammerik et constaté que l'état actuel était bien moins bon que quand je l'avais vue il y avait quatre ans.

Le 11 mai nous avons continué notre étude afin de voir la marche à suivre. Le 13 mai nous avons commencé à démonter les tuyaux de bois de la Pédale tout en les marquant à leurs places respectives, et la marque de la place de la bouche car en général tous les tuyaux son très serrés les uns contre les autres. Le 13 et les jours suivants nous avons commencer à démonter une partie des Régales, envelopper chaque tuyaux dans du papier et écrire le nom de la note et le jeu sur chaque tuyaux . Nous avons demonter la mécanique du clavier de pédale et le clavier on a repolis les touches d'ivoires. A partir du 19 et les jours suivants il a été fait ce que suit.

Démonter les sommiers de leur place, sortir les chappes et faux registres, coller et revoir les tables décollées, puis placer 150 vis pour maintenir la table, malgré cette précaution il a fallu ouvrir le dessous des gravures afin d'étancher le vent, surtout au sommier du côté C#. Remplacer 4 registres dont la peau ne pouvait servir, coller la peau, poncer et découper les trous, ajuster les faux registres et chappes ainsi que registres, puis faire tenir certaine vis des chappes ce qui n'était pas facile; enfin essayer les sommiers seuls ayant leurs trous bouchés sauf un jeu, puis mis en communication avec la soufflerie à 9 centimètres de pression, après un essai au vent ils étaient bien étanchés, remonter les faux registres, registres, chappes et essayer de nouveau à la pression ordinaire, ils ont très bien parus étanchés, nous les avons placer dans la galerie et avons commencer à démonter le grand orgue qui est en chantier le 31 Mai. La mécanique seule des pédales est en place. Le 1 Juni le 4, 5, 6me jour on a terminer le sommier du G. O., nous avons mis envions 250 vis partagées autour des trois fentes puis percer des trous de deux grandeurs pour des pilotes à placer entre chaque tuyaux⁸ dans le barrage de facon à intercepter la communication d'une gravure à l'autre, recouvrir la fente de peau, un registre a été à cause de la fente regarni entierement de peau, puis dresser et percer les trous, puis boucher tous les trous sauf un registre et essayer chaque gravure. Il en avait 7 qui se communiquaient, nous avons facilement corrigés 3 mais 4 nous ont obligées à ouvrir le dessous des gravures pour coller de la peau dans les angles, nous avons réussi à bien étancher le sommier à 9 de pression, ajuster les faux registres, les registres, les chappes, et essayer tout le sommier monté à 9

8. tuyaux (=piber), ordet bruges her lidt forvirrende i betydningen toner, tonekanceller.

centimetres de pression, en faisant cet essai il y avait malgré ces précautions prises des fuites d'air dans les registres on a remédié à cela en mettant du papier sur les faux registres et mis le sommier de côté en attendant qu'on le mette en place.

Le 6 Juin au soir commencer à démonter les jeux au positif et le 7 enlever la partie de la mécanique du sommier au clavier les rouleaux de registres et la partie de la laie. Il a fallu regarnir de peau toute les soupapes, après les avoir dressées et collées sur place, refaire toutes les bourcettes carrées. Il a fallu pour enlever le sommier de sa place, sortir les chappes, registre, les rouleaux de registres, faux registres les tirants en fer des leviers des registres de la pédale. Le sommier en dehors de l'orgue nous avons enlever une partie du panneau⁹ qui ferme le dessous afin de pouvoir coller de la peau à l'intérieur des gravures. Le dessous est fendu et traverse dans les gravures. Nous refermons l'ouverture du dessous avec une peau d'agneau, mais il y a encore des emprunts qui nous ont obligé à ouvrir le dessous de leurs gravures pour coller de la peau tout le long des bords des gravures, nous renfermons ces ouvertures et après un essai encore un empreint dans la basse, nous reouvrons cette gravure pour garnir les trous, ou nous reconnaissons qu'ils étaient juste avec la largeur de la gravure. Le 17 nous plaçons les sommiers et je fais les deux panneaux de chassis pour les dessous des soufflets. J'arrange les portes de vents intérieur de la soufflerie et je les peint et celui du Positif. Je perce les trous et visse les traverses de la soufflerie contre les montants de l'enveloppe intérieur pour les consolider. Lafon vérifie les mouvements de registres de la pédale et place les soupapes sur le sommier du positif. Lafon a refait toutes les bourcettes dans l'ancien système, ce travail a duré 2 jours vu les difficultés qu'il fallait pour placer ces bourcettes.

Le 17 nous avons mis le petit sommier du positif en place.

Le 18 au matin nous avons placé les deux traverses pour soutenir deux anciennes traverses – mangées par les vers faisant partie du bats de la soufflerie, puis nous avons placé les deux premiers soufflets du bas avec la communication, revus les boîtes contenant les soupapes des soufflets. Les soufflets ont été réparés par Mr. Bouch. Il a collé de la peau sur les panneaux extérieur et audessous, sur les joints non garnis de parchemin, renforcer le dessous des soufflets par deux traverses en chêne et une en sapin sur le dessus pour consolider le panneau du dessus. Placer les deux panneaux de soupapes, garnir les plis avec du papier vert, ce travail a duré 4 jours, puis il a fait les deux autres soufflets de la même façon. Ils ont été terminés le 18 Juin au soir. Le 18 nous avons essayé le sommier positif avec pression de 9 centimetres, avons mis une alimentation spéciale pour l'essai

9. Der findes ikke noget "panneau" på vindladens underside, men i den fulde bredde er der under vindladen fjernet materiale fra undersiden til en højde svarende til tykkelsen af spundsene, der herved er kommet til at mangle helt i den midterste trediedel af deres længde. De tilbagestående kanter af kancellévæggene er blevet tildækket med pålimet skind.

de ce sommier, après un essai nous avons corrigés 3 emprunts et pour le 4me obliger de demonter les soupapes, portevent, et enlever le sommier de sa place, nous sommes obliges d'ouvrir la gravure en dessous afin de coller de la peau endedans et garnir les trous qui se trouvent dans cette gravure. Après avoir réussi nous avons placé le sommier à sa place le soir même.

Le 19 nous avons mis les deux autres soufflets superieurs en place avec leur portesvents. Changer les briques qui servaint de charge par de la fonte d'après la demande de Mr. le docteur Hammerik. Même jour nous avons reçu la visite du comité de reception du carillon composé d'artistes et membre du ministère et organiste Mr. Otto Malling, ils ont parus très satisfait des soufflets que nous avons placés. 19 Juin après midi occupé de la charpente pour recevoir l'anticousses¹⁰ et nettoyage des têtes de registres, replacées le même jour, graisser les mouvements de registres. Le 19 Bouch commence les tuyaux de bois par le Quintaton 8 pieds Positif, Blochflöte 4 pieds. Il a garnis les dessus du Quintation avec un ruban de toile pour empêcher que les tampons les fassent fendre dans le haut; changer la bavette en étain, étant trop mince; pour l'intérieur des tuyaux il a passer du vernis, Cold vernich, et ensuite une deuxieme couche avec du flatine anglais, exterieurement une couche de flatine.

Nous avons placé le sommier du grand orgue avec ses chappes a leur place, Lafon monte la mécanique de registres, et les fils de cuivre de l'abregé au sommier, réparer un rouleau fendu, et ajuster les équerres en bois sur le devant, changer le fil de cuivre formant axe qui avait trop de jeu. J'ai fait les portevents de l'antiscousses, ou portevent de la soufflerie et ceux qui doivent communiquer avec l'orgue. Les portes vents seront garnis de peau et peint, seront terminés demain. Le 25 Juin nous avons placés les équerres audessus du clavier Grand Orgue pour la mécanique du clavier au sommier, le soir nous avons essayer le sommier, en donnant un bon résultat, le soir même on a préparé un des sommier de pédale pour le mettre en place. 26 Juin commencer de mettre les sommiers de pedale a leur place, mettant les registres, et les chappes, regler leur course et égaliser leur force, accrocher la mécanique de la pedale aux sommiers, placer les portes-vents et mettre la communication du positif au portevent de la pédale provisoirement pour essayer. Bouch a fini les trois jeux du positif et commence cinq jeux du Grand Orgue.

27, 28, 29 Juin occupé au tremblant, essayer l'ancien au dedans du porte-vent, placer une boîte au dessus de celle qui contient l'ancien tremblant. Le mettre était assez bon, mais lorsque plus tard nous avons placés les l'antiscousses il n'y avait plus possibilité de la faire fonctionner. Après derniers essais nous l'avons arreter, fait le mouvement qui est composé d'un levier et tirant. Lafon a entrepris la reparation des tuyaux de la facade en

10. Der er sikkert ment ordet "antiscousses" selv om det i originalen er utydeligt (og sandsynligvis fejlagtigt) skrevet.

ivoire et ébène, passer deux couches de vernis interieurement et changer les accordoir en étain. Le 2 Juillet nous avons reçu l'antiscousse, même jour le mettre en place, percer les trous des portes-vent et placer ces derniers. Le 3 et 4 Juillet essayer encore le tremblant, impossible de la faire fonctionner, je cesse de m'occuper au tremblant pour en demander un noeuf. En placant les tuyaux de facade nous trouvons qu'un ut du principal en facade faisait parler le mi à côté, nous démontons la chappe et encollons la partie de la facade, et réussissons à le faire disparaître. Le 4 placer une partie du buffet, mettre les faux sommiers du positif, fermer les trous des portes-vents qui étaient placer provisoirement. Bouch continu la réparation des tuyaux de bois.

Le 5 recommencons le travail au registre Principal 4 pieds, des emprunts nous forcent à reencoller les gravures de face principal, regale. Sans aucun résultat, nous nous dessidons à faire un travail special. Le 6 nous commencons à 6 heures matin collant de la nouvelle peau sur le sommier à la place des deux jeux et sur la chappe, couper les trous au couteau, le soir essayant ce travail on constatais une grande amélioration. Le 6 au soir nous placons la facade du buffet au dessus du principal. La 8 fait parler le principal et commence la Partition. Le 9 terminé la partition dans la matinée, après-midi finir le jeu, commencer le quintaton. Le 10 placer le principal Positif fait parlé et accordé, garni inerieurement de peau de façon à les baisser¹¹. 11 Juillet placer faux sommier G.O., placer la doublette G. O. égalisée et accordée, la quinte G.O. égalisée et acordée. 12 Juillet mettre le Block flöte G.O. et Gemhorn égalisés, accordés et ajustés dans leurs place sur le faux sommier. 19 placer le principal G.O. égalisé, accordé et ajusté. Le 8 Juillet à 4 heures je fais commencer par un peintre le vernissage des tuyaux intérieur et exterieur. 19 Lafon s'occupe de monter le nouveau tremblant et le faire fonctionner, et moi du Principal de 8 pieds et Narkton. 16 Juillet nous faisons deux mouvements l'un pour tremblant fort et l'autre tremblant doux le résultat est très bon. 17. placer le Gedach de 8 pieds G.O. égalisé et accordé; revoi des jeux du Grand Orgue.

Le 19 placé la flute de 4 pieds Positif égalisée accordée et revu le quintation, revoi l'accord de ces jeux dans leur ensemble, le soir placer le Blockflöte à la piece gravée placée horizontalement au Positif. Le 20 la soubasse de 16 p. égalisée et accordée, placer les tuyaux de jeu Gemhorne pédale. Le 21 avoir fait 14 tuyaux entierement noeuf du Blockflöte G.O. le soir couvert l'orgue de toile et placer certains panneaux. Cette semaine le peintre a continué son travail à peindre 3 foi intérieurement certain jeux et extérieurement tel que la soubasse dont les tempons sont collée, le Gemhorn et Querflot de la

11. Ved således at indlime skindstykker for oven i mange piber synes tonehøjden i orgelet at være blevet generelt sænket, hvilket er i modstrid med tilbudets ord om at "ikke tilføje nogen som helst genstand til piberne" (punkt 12).

Pédale. Bouch a préparé les tempons des jeux Positif¹² et Grand Orgue et placés les accordeurs en étain à d'autres jeux. Les tuyaux finis ont été placés sur les sommiers égalisés et accordés. Le 22 Juillet le quintaton Pédale a été accordé et égalisé. Le 23 Bouch a fini la doublette et la quinte 1 p 1/3 du positif. Ils ont été accordés et égalisés le même jours. Le 24 et 25 Juillet placé la cimballe mettant des accordeurs a tous les petits tuyaux pour avoir plus de facilité pour les accorder. Le 26 Juillet et 27 nettoyé accordé et égalisé la régale Grand Orgue nommé Ranket en rétablissant cette régale en 16 pieds avec une reprise à la dernière octave. Le 29 commencer la régale de 8 pieds Krumhorn, nettoyé placé le même jour et commencé a le faire parlé. Le 30 continuation du Krumhorn ce jeu a été fini le soir. Le 31 faire de même à la régale de 4 pieds. Dans ces deux jeux il a fallu changer un certain nombre de languettes. Le 1 premier Août le Dolcian 8 p. de la Pédale a été commencé et mis en place accordé et égalisé. Le lendemain il a été fait le Sordun de 16 p. et régale de 4 pieds de la pédale.

Le peintre a fini le 24 Juillet au matin.

Bouch a fini les tuyaux de bois le 30 Juillet. Du 30 Juillet au 5 août Bouch s'est occupé à faire un petit antisecousses qu'il a placé sur le porte-vent de la pedale. Cet antisecousse a été fait pour atténuer des secousses qui existaient en jouant la pédale. Ensuite on a porté une amélioration au positif en mettant une alimentation directe de la soufflerie au porte-vent de positif. Cette alimentation est conduite par deux porte-vents en étain qui ont été fait à la maison Bouch. Mr. Bouch a monté et ajusté cette alimentation spéciale qui donne aujourd'hui un bon résultat en faisant disparaître des secousses qui existaient en jouant le Grand Orgue et le Positif ensemble. Pour l'antisecousses Bouch a fait une enveloppe qui recouvre le petit soufflet.

En attendant le mardi 6 août jusqu'au jour de la réception de l'orgue, moi et Lafon nous occupons a revoir l'accord des jeux de façon à bien maintenir l'accord.

12. Ejendommeligt at Busch først skulle have istandsat støpsler (og vel også hætter) til positivets stemmer den 21. juli, da Quintadena 8' og Kleine Flöte 4' meldes færdiggjort allerede under 9-19 juli (her som på andre steder kan man ane, at dagbogen er ført delvis retroaktivt).

Bilag 3.*Composition technique de l'instrument d'apres Prætorius.*

Grand orgue de E a C = 45 notes

1 Principal	8 peds
2 Klein Principal	4 peds
3 Gedach fl�te	8 peds
4 Gemshorn Klein Violon	4 p.
5 Nachthorn	4 p.
6 Gedacht quinte	3 p.
7 Bloch feiffe	4 p.
8 Ranket	16 p.
9 Super gadach fl�t	2 p.

Positif de E a C = 45 notes

1 Quintadehna	8 p.
2 Klein gedacht fl�te	4 p.
3 Supergemhornlein	2 p.
4 Nasatt	1 1/2 p.
5 Klein repetirt simbel einfach	
6 Principal discant	4 p.
7 Bloch feiffen discant	4 p.
8 Krumbhorn	8 p.
9 Geigend regal	4 p.

P dale de E a D = 23 notes

Grosse Gedacht fl�iten Bass	16 p.
Gemshorn	8 p.
Quintadehn	8 p.
Querfl�iten harmonique	4 p.
Nachthon (plut�t quintadehn)	2 p.
Baur fl�iten Basslen	1 p.
Sordunen Bass	16 p. (glemt i manuskriptet)
Doltcian Bass	8 p.
Jung frauen Regal bass	4 p.

Une rose a gauche tremblant doux

Un bouton signé T. L. (en ligne du G o) Grand tremblant

Une rose à droite donnant tremblant doux aux jeux de Pédale
Une Hibou faisant sonner deux tuyaux en Si (basse)
Un triboulet fesant sonner une cornemuse avec soupape mobile. Un bouton (en ligne du positif) sert a tirer le pédalier.

Les registres du grand orgue et du positif se tirent de la façon ordinaire. Les boutons qui font agir ceux de la pédale se lèvent par un mouvement de bascule, disposition motivée par la situation des sommiers de pédale et qui d'ailleurs facile la manoeuvre de ces boutons a la place qu'ils occupent a une certaine hauteur au dessus du milieu des claviers.

Les claviers à main ont quatre octaves d'étendue d'ut en ut mais ont quarante-cinq touches seulement parce que la premiere octave de la basse est ce qu'on appelait dans le temps une octave courte. L'ut ♯, le mi ♭, le fa ♯, le sol ♯ y manguent et l'ordre des notes y est tout autre qu'à l'ordinaire. Quand l'on considère le clavier, l'octave semble ne commencer qu'au mi, mais la touche du mi fait entendre l'ut, celle du fa le fa, celle du fa ♯ le ré, celle du sol le sol, celle du sol ♯ le mi, vient ensuite la si ♭, si dans leurs ordres naturels. La succession des notes sur le clavier est donc Ut, fa, ré, sol, mi, la si ♭ et si.

Le clavier de pédale de même a l'octave courte etant de ut a ré, n'a que 23 notes.

L'octave courte existait généralement dans les orgues allemandes antérieure au XVII siecle. Plus tard on se borne a supprimer l'ut ♯ et le mi ♭ mais en disposant les touches comme les notes se succedent dans la gamme. Plus tard encore, l'ut ♯ manque seul. L'octave courte avait peut être sa raison d'être parce que dans l'accord de l'orgue a temperament inegal comme était accordé les anciennes orgues il est impossible de se servir des accords parfait de ut ♯, fa ♯, sol ♯, aussi l'on ne trouve aucune Fugue de Bach pour grand orgue ecrite dans ces tons, seulement en 1740 alors qu'il fit accorder les clavecins a tempérament egal trouve ton les fugues en tous les tons.

Construction de l'instrument

Les sommiers sont aux nombre de quatre, un pour le grand orgue suivant la place de la facade, un pour le positif donc l'ut des basse est renvoyes dans le dessus pour gagner de la place, le reste suivant la gamme, et deux pour la pédale cote c et c ♯. Les sommiers sont en chêne et tres bien fait. Les tables des sommiers et les chappes garnies de peaux. Les soupapes sont collées et garnies de bourcettes, il n'y a qu'une chose a critiquer c'est le peu de profondeur des gravures.

La mécanique des sommiers aux claviers et pour le grand orgue composée de leviers verticaux correspondant a un abregé horizontal avec rouleaux en cuivre de là a une basse d'équerre en bois puis au clavier par un fil de cuivre taraudé. Pour la mécanique du positif le clavier correspond aux soupapes directement par un fil de cuivre en éventail, celle des pédales aux moyen de

leviers verticaux aux sommiers, d'un abregé horizontal place sous le sommier du positif, une série de leviers sur lequel se repose equerres et pilottes correspondant au clavier de pédale. Tous les mouvements des registres rouleaux tournant, leviers, équerres et tirants sont en fer ce qui est une chose tres rare, car tout se faisait en bois à cette époque. L'on comprend en voyant l'exiguité de l'emplacement interieur de l'orgue que l'on fut forcé de faire la mécanique d'une façon speciale.

Tous les tuyaux sont ajustés d'une façon solide dans leurs faux sommiers, et certain sont accroche á des supports en bois, les basses du Principal grand orgue sont coudées a cause de la hauteur.

Deux jeux du positif sont places horizontalement sur des pieces gravées fixées directement sur les chappes de sommier: Principal 4 p. et Blockflöte 4 p.

La soufflerie se compose de quatre soufflets cuneiformes á plusieurs plis, contenue derriere l'orgue dans un bâti séparé. Nous avons changé toutes les soupapes alimentaire a cause de la construction speciale des soufflets ils ne donnaient pas un vent bien égal, nous avons ajouté un grand réservoir anti-secousse muni de ressorts en acier pour équilibrer la dépression donne par la construction des soufflets, nous avons reconstruit l'alimentation générale de l'orgue et ajoute au porte-vent de la pédale un petit antiseousse pour éviter la dépression. Les pompes sont munie en mouvement au moyen de corde passant sur une poulie et tiré par le souffleur. La soufflerie tient l'air pedant 3 1/2 minuts.

Construction des tuyaux de bois

La construction des tuyaux de bois est certainement la partie de l'instrument la mieux soigné et la mieux faite. Le Gedacht 8 pieds du grand orgue a une sonorité ronde pleine qui résulte surtout de la construction spécial des tuyaux qui est plus large a sa basse que dans le haut avec tampons mobile. Cette conformation qui adoucissait le son d'un tuyaux ouvert renforce au contraire et éclairsit le son du tuyau bouché parceque le parcours évasé et de contact avec l'atmosphere suit une demie onde terminable qui est reflechi du fond de la bouche á une égalité de diametre du haut du tuyau, rencontre un orifice plus large que dans le tuyau á parois parallèles á l'axe.

Le Principal de 8 pieds et celui de 4 p. imitent tres bien les tuyaux d'étain parce qu'ils ont...(overstregning) la levre la bouche etant plaquée d'une petite épaisseur qui renvoi le vent en dehors et aide á l'émission du son.

Le quintadehn de 8 pieds du positif donne tres bien les trois harmonique qui sont caracteristiquement a ce jeu le son fondamental de la deuxieme quinte et la deuxieme octave par une disposition speciale de la bouche. La Blochflöte du grand orgue et celle du positif se distingue tres bien par son caractère spécial, celui du grand orgue plus rond et celui du positif plus clair, le bloc interieux de la bouche jou un grand rôle dans l'émission du son; ainsi remarque-t-on celui des tuyaux du grand orgue plus arrondies et

plus large dans la partie qui dépasse la levre que dans celui du positif, cela donne le caractère aux jeux. A la pédale la soubasse de 16 pieds est tres belle somme sonorité cela tient aussi á la construction spèciale des tuyaux pareil au Gedacht du grand orgue. Le Gemhorn est tres bien dans son caractère le plus curieuse est le Querflöten dont les tuyaux sont d'un diametre tres étroit, et de la longueur du huit pieds en donnant sa premiere harmonique a l'octave audessus rien que par la maniere spèciale de traiter l'embouchure du tuyau; nous lui avons appliquee notre principe de percer un trou a la rencontre des ondes sonores de l'octave afin de maintenir l'octave et l'empêcher de redescendre au fondamental ce qui pourrait se produire si le vent faiblissait dans son alimentation.

Les deux jeux bouches du grand orgue Gegachtquinte et Supergedachtflöt 2 pieds donnent un caractere spècial a l'ensemble des jeux du même clavier tandis que dans le positif nous trouvons la Doublette 2 pieds et le Nasatt 1 p. 1/3 ouvert ce qui donne un caractere plus clair en raport avec le quintadehn de 8 pieds et forment le complement des harmoniques de l'orgue. Tous les tuyaux de bois ont reçu intèrieurement trois couches de vernis spècial pour empêcher la communication de l'air exterieur á l'interieur et une couche exterieure a fin de bien les etanchers de l'air, en plus la partie lisse inerieure laisse mieux rouler les ondes sonores. Tous les tuyaux de bois jusqu'au plus petits sont admirablement construit et dénote une très grande science et une grande habilité chez celui qui les a faits, il est a regretter que le livre écrit par Compenius dont parle Prætorius n'ait pas parut.

Les jeux d'anches contenus dans l'orgue appartiennent á la famille aujourd'hui disparue, des régales et a raison de la perfection de leur facture en constituent de forts trècieux spècimens.

Le ranket marqué au bouton R. R. de seize pieds a dû être changer car il ne donne que le huit pieds, les corps sonores de ce jeu sont très court, ils sont bouchés a leurs extrémités supérieure et le son ne s'en échappe que par trois trous percés dans la partie inférieure de la paroi. Dans l'espèce d'étui assise formé est contenu un tuyau beaucoup plus menus et qui partant du noyau vient aboutir á l'interieur assez près du couvercle, nous avons retabli ce jeu en 16 pieds de partir du deuxieme C des basse la premiere octave en reprise de 8 pieds.

Le Krumhorn du positif n'est pas le jeu actuellement connu sous ce nom; les corps sonores en sont aussi tres court mais assez large tout en étant étroit de même forme tout du long et harmonique dans les dessus. La régale de 4 pieds, Geigend régal du positif, indique bien l'effet qu'on cherchait a obtenir au moyen du jeu d'anche de 4 pieds. Le son de ces jeux de la famille des régales est faible mais non dans charme parceque la presence d'un corps plus ou moins déceloppé leur ôte le timbre sec et nasillard des régales portatives qui n'avaient que l'anche.

Le Dolcian de la pédale a une construction particuliière qui rapproche de celle des anciens bassons, car le corps sonore est long et caré muni d'un tube

partant du noyau et s'arrêtant pres du bout en haut et percé intérieurement de trois trous qui laissent passer le son. La paroi extérieure de côté est percée de cinq trous et la partie inférieure de la place de trois trous plus grand, le son ne sort que tube étroit comme l'anche et le son est enveloppé par le corps sonore en bois qui lui donne de la douceur.

Le Sordunen 16 pieds a un gros tube en cuivre qui monte du noyau jusqu'auprès du haut du tuyau laissant son diamètre du couvercle, les ondes sont obligées de descendre et le son sort par trois trous perce à la basse du tuyau ce qui donne double de longueur à la colonne des ondes.

La régale de 4 pieds a un corps sonore très court avec des trous en haut et un tube intérieure.

L'instrument contient 999 tuyaux parlant et deux muets dans la façade ce qui donne 1001 tuyaux en chiffre total.

Harmonie et accord de l'orgue

Tous les jeux ont été égalisés de timbre et de faire suivant leurs premières mise en harmonie et le ton a été pris sur le grosse flûten bass 16 pieds donc les tampons supérieur sont collés.

L'on a refaite la partition d'après le principe du tempérament inégal tel qu'elle a été faite par le constructeur de l'instrument en 1612.

Partiton à tempérament inégal

Voici donc la formule en prenant le ut 4 pour point de départ.

Accorder d'abord ut 3 à l'octave sur ut 4. Les deux notes une fois bien juste faire la quinte *ut 3 sol 3*. Le sol 3 doit être 4 a 5 battements plus que ut 3. puis la quinte *sol 3 ré 4*, le ré 4 doit être 5 ou 6 battements plus bas que sol 3 c'est à dire un peu plus affaibli que *ut 3 sol 3*. Accorder ensuite *ré 3 la 3* qui sera mise au même point que celle *ut 3 sol 3* et la quinte *la 3 mi 4* aussi au même point que *ut 3 sol 3*. Si ces 4 quintes sont bien tempérées le dernier mi 4 doit faire une tierce majeure juste et sans battement avec l'ut 4.

Si le mi 4 est trop bas c'est qu'on a trop affaibli les quatre quintes au cas contraire c'est qu'elles n'ont pas été assez affaiblies. Accorder à l'octave *mi 3 avec mi 4*. On continuera la partition et on fera *mi 3 si 3* quinte un peu faible comme l'*ut 3 et sol 3* si l'on a tempéré au point qu'il faut la quinte *mi 3 si 3*, ce si 3 doit faire une tierce majeure juste avec le sol 3. Le plus voisin déjà accordé au cas où cette tierce ne serait pas juste c'est que la quinte *mi 3 si 3* a été trop ou trop peu affaiblie. Cette tierce une fois juste on accordera le si 2 sur le si 3 afin de ne pas trop s'étendre dans les notes aiguës, puis on fera la quinte *si 2 fa ♯* un peu plus faible que les autres, c'est à dire semblable à sol 3 ré 4.

On comparera ce fa ♯ 3 avec le ré 3 ce qui doit donner la tierce majeure juste.

Puis on fera la quinte *fa ♯ 3 ut ♯ 4* un peu faible comme celle ut 3 sol 3. Cet ut ♯ 4 doit faire une tierce majeure juste avec le la 3. Après quoi on fera

bien d'accorder *ut* ♯ 4 *sol* ♯ 3 a *sol* ♯ 3 doit faire une tierce majeure juste avec le *mi* 3.

En poursuivant dans le même sens il faudrait faire la quinte *sol* ♯ 3 *mi* ♭ 3, mais comme c'est la quinte du loup on n'accorde point cette quinte.

On accorde les trois autres quintes qui restent en descendant ainsi on accordera sur *ut* 4 *fa* 3 en descendant ce *fa* 3 sera un peu rehaussé pour affaiblir la quinte et la mettre au même point que *sol* 3 *ut* 3. Le *fa* 3 doit donner la tierce juste avec le *la* 3. On fera ensuite la quinte en descendant *fa* 3 *si* ♭ 2 qui doit être tant soit peu plus faible que *sol* 3 *ut* 3 et être comme *ré* 4 *sol* 3. Ce *si* ♭ 2 qui est la tierce de *ré* 3 doit être un peu faible et battre lentement. On fera alors l'octave aigue du *si* ♭ 2 qui est si ♭ 3 sur lequel on accordera en descendant la quinte *si* ♭ 3 *mi* ♭ 3 un peu faible comme *sol* 3 *ut* 3. Le *mi* ♭ 3 doit donner la tierce juste avec le *sol* 3. Il reste à accorder *mi* ♭ 4 sur *mi* ♭ 3. avec le *sol* 3. Il reste à accorder *mi* ♭ 4 sur *mi* ♭ 3.

Et la partition est finie.

Cette partition dite de la quinte du loup
est d'après Dom Bédos.

On attache aujourd'hui à bon droit un peu extrême à tout ce qui concerne l'archéologie musicale et spécialement aux anciens instruments qu'on recherche et qu'on acquiert à grand frais, qu'on restaure et qu'on conserve avec un soin religieux. Il est donc heureux qu'une restauration complète et intelligente, c'est à dire scrupuleusement respectueux de la construction originale ait assurée la conservation de l'orgue de Frederiksborg joyaux artistique de toute beauté et singulièrement précieux parce qu'il est l'un des monuments les plus riche, des plus caractéristique, des plus authentique, des plus important en un mot de la facture instrumentale des premières années du XVII siècle grâce à l'initiative du comité formé pour diriger les travaux¹.

Note.

Der kan konstateres en del afvigelser mellem det faktiske udførte arbejde og den arbejdsbeskrivelse, der var indeholdt i tilbudet.

Det må imidlertid understreges, at restaureringen i 1895 var en pionerindsats, næsten uden sidestykke i samtiden hvad gælder orgelrestaurering.

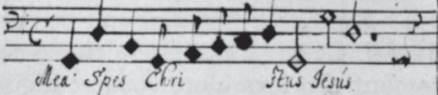
De opstillede principper – udtrykt næsten enslydende i afslutningen af både Philberts og Reinburgs beskrivelse – for hvilke en ikke ringe del af æren utvivlsomt tilkommer Angul Hammerich, er trods alt blevet fulgt i så høj grad, at arbejdet må siges at være udført med større pietet og konsekvens end snart sagt alle andre orgelrestaureringer før ca. 1960. MK.

Facit **D N I**: Iesus Amen!

Auspicio Dei ter opt: maximi
Inventionis et simplicitatis R. M. M. D. N. I.
D. Henrici Iulij Episc: Halberst:
Ducis Brunsv: et Lünab:
Directione Michaelis Prato:
xii. Capella Magistri et Organici.
Ingenio et manu **CEASE COMPEAN**
ORGANON HOC
ex novo ligno feliciter
elaboratum et extructum est
Anno Christi
V. I. C. I. n. d. v. l. r. e. d. e. M. t. o. r. i. s.

Sanctus: Sanctus: Sanctus
Dominus Deus Sabaoth
Captus amore Dei patiens durissima vice
Alte salus munda: Dulcis Mihi Patria. Calum.

ad voc:

Alte: Spes Chri Deus Iesus
M. Pratorius C.

G. S. D.
H. 1610 den 7bris
C. C. fecit

Item gebe zu Glück! Amen!

Ihr Kapellen der vornehmsten großen Celler
zu dieser Orgel Werk
auf Erfindung und Erfindung
der hochwürdigsten und hochwürdigsten
Herrn Henrici Iulij
Episcopi zu Halberstadt
Friedrich zu Braunschweig und Lüneburg
Hochachtung Michaelis Pratorij
Capellmeisters und Organisten
der am 1. April 1610 in der Celler Orgel
glücklich verstorben und begraben worden
Im Jahr 1610
Der gemeine Rat

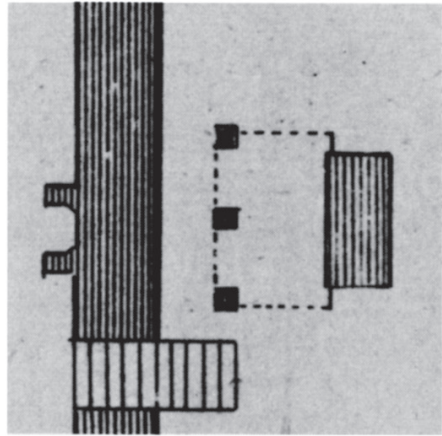
Item Herr Herr got! Amen!

Herr Herr got! Amen!
Und Herr Herr got! Amen!
Herr Herr got! Amen!
Herr Herr got! Amen!
Herr Herr got! Amen!
Herr Herr got! Amen!
Herr Herr got! Amen!
Herr Herr got! Amen!
Herr Herr got! Amen!
Herr Herr got! Amen!

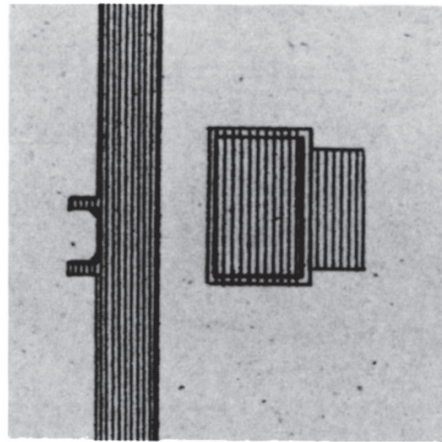
Christe Du meine Mutter
follt

De to sider af et ark papir, som Peter Botzen indsendte til rentekammeret (2214.58) i 1707. Det er en afskrift af en seddel, han fandt i orgelet 1692.

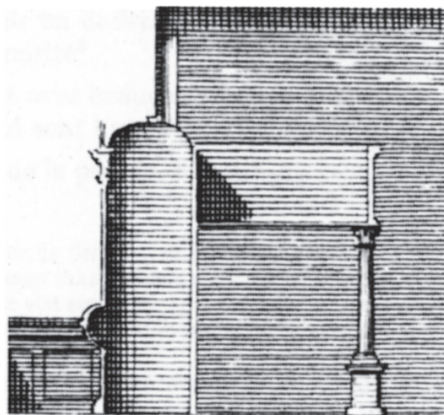
Orgelet i nordenden af Riddersalen på Frederiksborg. Plan på gulvet. De tre søjler bærer bælgene. Søjlerne eksisterer ikke mere. Thurah II, 1749, tavle 7 (detalje).

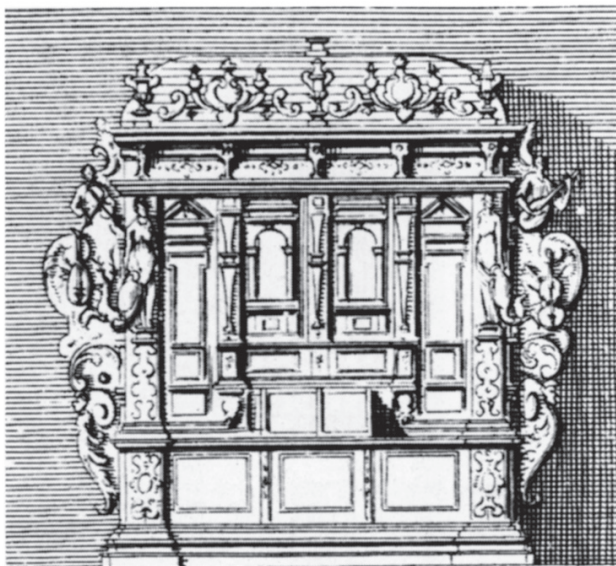

Samme. Plan foroven. Bælgene er bredere end orgelhuset. Thurah II, tavle 8 (detalje).

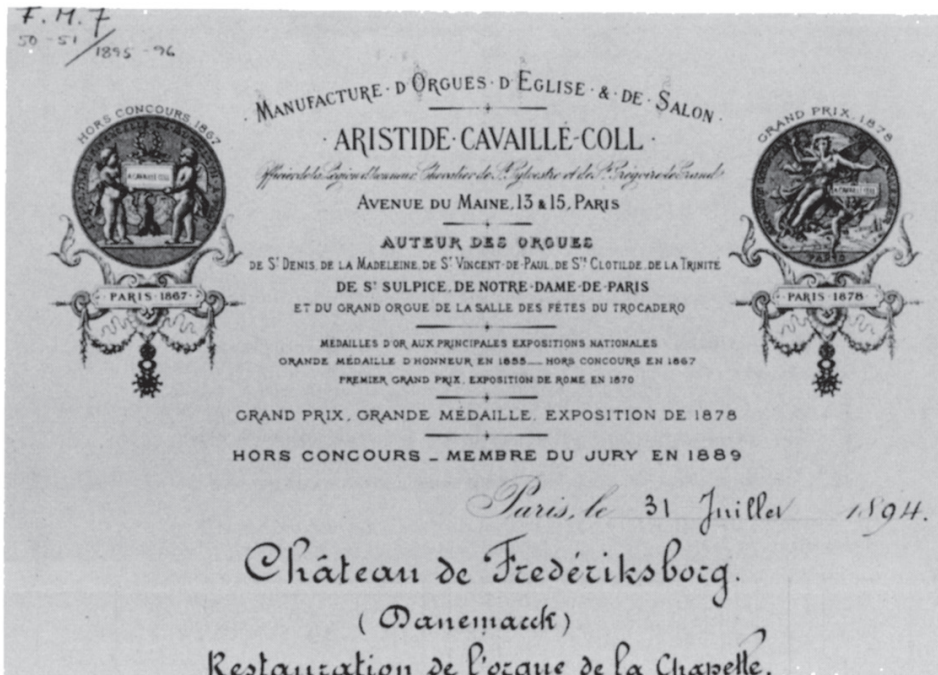
Samme. Snit. Kassen til bælgene bæres af orgelhuset og søjler. Thurah II, tavle 13 (detalje).

Samme. Facaden. Vingerne ved siderne, som måske har siddet tilbagetrukket på bælgkassen, findes ikke mere. Thurah II, tavle 14 (detalje).

A. Lavaillet-Gell

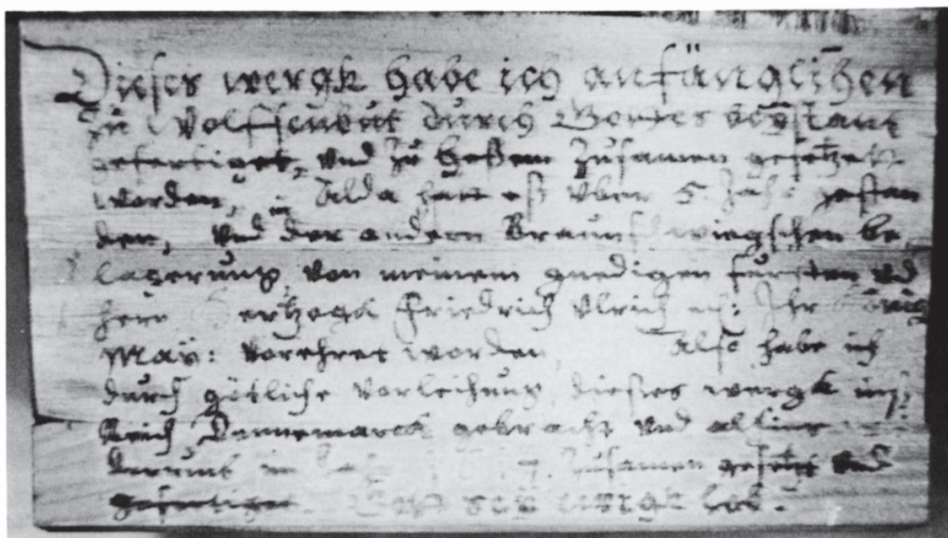

A. Cavallé-Colls tilbud 1894. Brevhovede.

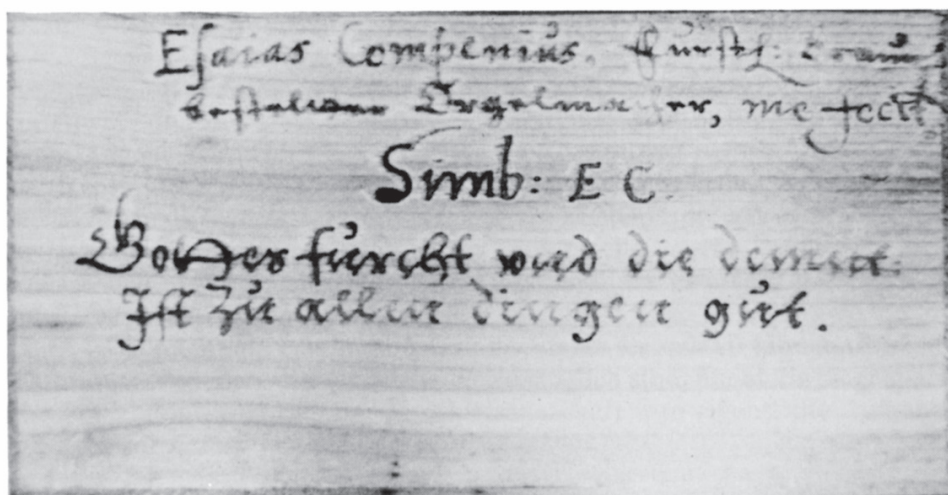
Et sidste fund

Under afslutningen af restaureringen af Compenius-orgelet, egentlig under genopstillingen, blev orgelbygger Mads Kjersgaard opmærksom på en egenhændig indskrift af Esajas Compenius, som nu er den eneste, der er bevaret i original. Oven på støpselet i orgelets største pibe (Gedacht Flöiten Bass 16' C) står: "4 1/2 Z [o]11, ist alhier vnder geleyemet". Da limningen var defekt, udtog Kjersgaard støpselet, som ingen før kan have set. Billederne side 50 og 51 viser de tre af klodsens sider, hvorpå der er tekst.

Fundet skete den 7. marts 1988, da artiklen var afleveret til opsætning. I stedet for at ændre noget i artiklen hidsættes et par bemærkninger. Orgelet er altså ikke byg-

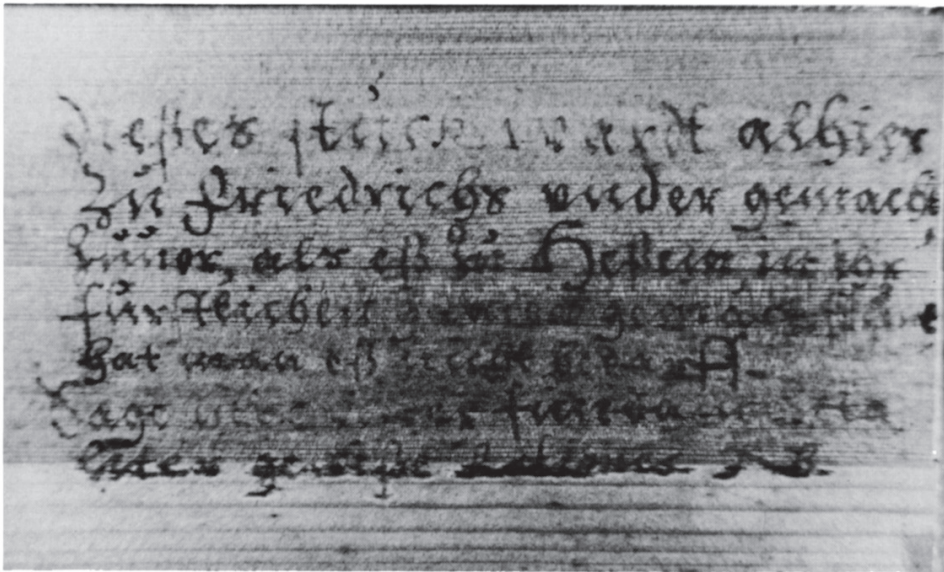
Dieses werck habe ich anfängli[chen]
 zu Wolffenbut durch Gottes beystant
 gefertigt, vnd zu Hessen zusammen gesetzet
 worden, in d[er] d[er] 5. Jahr
 den, vnd der andern Braunschwiegschen be-
 lagerung von meinem gnedigen fursten vnd
 h[er]n Hertzogk Friedrich Ulrich etc. Ihr König
 May: vorehret worden, also habe ich
 durch götliche verleihung, dieses werck inss
 Reich Dennemarck gebracht vnd alhier
 im Jahr 1617 zusammen gesetzt vnd
 gefertigt. Gott sey ewig lob.

Esaias Compenius. H[er]r: me hoch
 Herr, me hoch
 Simb: E C.
 Gottes fürcht wird die demut.
 Ist zu allen d[er]en gut.

På den ene langside:

Dieses werck habe ich anfängli[c]hen / zu Wolffenbut durch Gottes beystant / ge-
 fertigt, vnd zu Hessen zusammen gesetzt / worden. Alda hatt ess vber 5 Jahr ge-
 stan/den, vnd in der andern Braunschwiegschen be/lagerung von meinem gnedigen
 fursten v[n]d / hern, Hertzogk Friedrich Vlrich etc. Ihr König / May : vorehret wor-
 den. Also habe ich / durch götliche verleihung, dieses werck inss / Reich Dennemarck
 gebracht vnd alhier wie/derumb im Jahr 1617 zusammen gesetzt vnd / gefertigt. Gott
 sey ewig lob.

Undersiden:

Esaias Compenius, Furstl: Brauns[...]/ besteltter Orgelmacher, me fecit. / Simb: E C. / Gottes furcht vnd die demut: / Ist zu allen dingen gut.

Den anden langside:

Diesses stuck wardt alhier / zu Friedrichs vnder gemacht, / zuuor, als ess zu Hessem in ihr / furstlichen gnaden gemacht stunt / hat man ess nicht bedarff. / Sage mir einer fundamenta/liter gewisse Rationes. NB.

get i Hessen, men andensteds i hertugdømmet og først opstillet i Hessen. Compenius har fået den opfattelse, at gaveoverdragelsen skete under Christian IVs ophold i Wolfenbüttel i 1615 og at giveren var hertug Frederik Ulrik selv. Dette udsagn ligger begivenheden langt nærmere end nogen anden foreliggende oplysning; men afgørende er det jo ikke.

Til teksten på den anden langside knytter Mads Kjersgaard følgende kommentar: Subbaspiberne i dette orgel har ikke bevægelige støpseler, men på samme måde som dækkede metalpiber med fastloddet låg er de blevet skåret til i de rigtige længder og derefter lukket med et fastlimet låg. I andre forbindelser fremgår det, at både Prætorius og Compenius var tilhængere af fornuft, orden og videnskabelighed i orgelspørgsmål; bag ovenstående lille hjertesuk aner man derfor Compenius' ærgrelse over ikke at kunne indse en rationel årsag til, hvorfor denne pibe ved orgelets genopsættelse på Frederiksborg viste sig at være så meget for dyb, at dens længde måtte reduceres ved indsættelse af en $4\frac{1}{2}$ tomme høj træklods.